

ZEKERİYYÂ B. YAḤYÂ EN-NİSÂBÜRÎ'NİN KITÂBU'L-FİTEN'İ: İBN TÂVÛS'UN ESERLERİNDE KAYIP BİR KİTABI KEŞFETMEK

Mahmut Demir

Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi,
Temel İslam Bilimleri, Hadis ABD, Ankara/Türkiye
demir.mahmut@hbv.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-6371-4348>

Article Types / Makale Türü

Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Makale Geliş Tarihi

17/01/2021

Accepted / Kabul Tarihi

19/03/2021

DOI: <https://doi.org/10.26791/sarkiat.863209>

ZEKERİYYÂ B. YAḤYÂ EN-NİSÂBŪRÎ'NİN KİTÂBU'L-FİTEN'İ: İBN TÂVŪS'UN ESERLERİNDE KAYIP BİR KİTABI KEŞFETMEK

ÖZ

Bu makalede, VII/XIII. asrın en etkili Şî'î imâmî isimlerinden Raḍıyuddīn Ali b. Tāvūs el-Ḥıllî'nin (ö. 664/1266) *fiten* ve *melâḥime* dair bir derlemesi sayesinde muttali olabildiğimiz kayıp bir eserin tanıtımı yapılacaktır. *Kitābu'l-fiten* adlı bu eserin müellifi III/IX. asır Ḥanefî *faḳīh*lerinden Nisābūrlu Zekeriyyā b. Yaḥyā b. el-Ḥārîş'tir. Ne yazara dair kısıtlı bilgiye sahip olduğumuz biyografi kaynaklarında, ne de başka herhangi bir kaynakta adı geçen kayıp eserin zikrine rastlayabilmiş değiliz. Bu itibarla çalışmamızın hadis literatürü alanına bir katkı sunacağını umuyoruz. Öte yandan bu eser, içerdiği Mehdî ile alakalı rivayetlerin yanı sıra Emevî aleyhtarları *meşâlib* rivayetleri göz önüne alındığında Şî'î doktrini desteklemek maksadıyla telif edilmiş izlenimini uyandırmaktadır. Bu durumun, adı geçen eserin ilgili Sunnî literatürde hiçbir şekilde zikredilmemesi ile alakası olup olmadığı, yanı sıra eserin içerik analizinden hareketle sahibine aidiyeti bu makalede değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Zekeriyyā b. Yaḥyā, Kitābu'l-fiten, Nisābūr, Ḥanefî, Şî'î, Fiten, Mehdî,

ZAKARIYYÂ B. YAḤYÂ AL-NİSÂBŪRÎ'S KİTÂB AL-FİTAN: DISCOVERING A LOST BOOK THROUGH İBN TÂWŪS' WORK

ABSTRACT

This article introduces and examines a lost literary work which can however be recovered through *al-Fitan wa al-malâḥim* of Raḍıyuddīn 'Alī b. Tāvūs el-Ḥıllî (ö. 664/1266), one of the most prominent Shī'ite/Imāmī scholars of VIIth-XIIIth century. The author of this lost work titled *Kitāb al-fitan* is Nisābūri Zakariyyā b. Yaḥyā b. el-Ḥārîş, who is a Hanafī scholar of the 3rd-9th century. Neither in the limited biographical accounts of the author, nor in any other source could we come across any mentioning of the said lost work. By bringing to light a lost work in the genre of hadith, we hope to have contributed in the field of hadith studies. Furthermore, when we consider the fact that the book contains anti-Umayyad *maşâlib* reports as well as narrations on Mahdī, it gives the impression that it is authored for the purpose of supporting the Shī'ite doctrine. It will be elaborated in this article why this work is not visible in the Sunnī circles at all and, based on the content analysis of the work, the attribution of this work to its author will also be studied.

Keywords: Zakariyyā b. Yaḥyā, Kitāb al-Fitan, Nishapur, Ḥanafī, Şî'ite, al-Fitan, al-Mahdī

GİRİŞ

Hadise dair günümüze ulaşmayan nice eserler sadece isimleriyle literatürde yer almışlardır. Kütüphane arşivlerinde bekleyen nice *maḥtūf* eserler de neşredilmeyi beklemektedir. Öte yandan nadir de olsa literatürde adına rastlayamadığımız ancak bir vesile ile muttali olabildiğimiz kitaplar da mevcuttur. Bu makale de böyle bir kitabı tanıtmayı hedeflemektedir. Kuvvetle muhtemel, ilmî faaliyetler ve bilhassa hadis rivayeti bakımından İslam beldelerinin en hareketli coğrafyasında, Nisābūr'da tasnif edilmiş olan eser hadisin altın çağı olarak bilinen üçüncü/dokuzuncu asra aittir. Ortaçağ'da Merv, Herāt ve Belḥ ile beraber Ḥorāsān bölgesindeki dört büyük şehrin en önemlisi olan ve Tahran'ı Meşhed'e bağlayan yol üzerinde yer alan Nisābūr¹ Hz. Osman'ın hilafeti zamanında Basra valisi Abdullāh b. 'Āmir (ö. 59/679) tarafından fethedilmiştir.² Tāhirîler (205/821-259/873) zamanında merkezî idarenin Merv'den Nisābūr'a taşınmasıyla beraber kısa sürede mamur hale getirilen bölgenin, alimler ve fakihler için de cazibe merkezi haline geldiğini ifade eden İslam coğrafyacısı İbn Ḥavḳal (IV/X. yüzyıl), Nisābūr'da namı şöhret bulmuş bir çok alimin yetiştiğini yazmaktadır.³ Bahsimize konu olan *Kitābu'l-Fiten* adlı eserin müellifi Zekerıyyā b. Yaḥyā'nın, en azından vefatından sonraki dönemlerde bu şöhreti yakalayan bir isim olduğunu söylemek güç gözükmemektedir⁴. Daha çok Ḥanefî fıkhnın dayandığı kimi hadislerin rivayet silsilelerinde ve *şūfî* menşeli bazı tefsir rivayetlerinde ismine rastladığımız Zekerıyyā b. Yaḥyā, birkaç biyografi kitabında kendisiyle ilgili zikredilen birkaç satırlık bilgi dışında adından söz ettiren bir alim değildir. O, VII/XIII. asra kadar ne Sunnî ne de Şî'î bir kaynakta kendisine nispet edilen *Kitābu'l-fiten* ile birlikte zikredilmemiştir. Zekerıyyā, bu eseriyle ilk kez VII/XIII. yüzyılın ortalarından sonra dönemin kitap hastası (bibliophile) Hilleli İmāmî Şî'î Raḍıyuddın İbn Tāvūs⁵ sayesinde literatürdeki yerini almıştır. Ancak ne var ki bu devirden sonra da isim olarak dahi olsa Sunnî kaynaklarda eserin izine rastlamak mümkün olmamıştır. Adı geçen kitabın ortaya çıkış hikayesi ve eserin isnādlarına ve metnine dair değerlendirmelere yer vermeden önce, çevresinden hareketle müellifi hakkında edindiğimiz malumatları burada zikretmek yerinde olacaktır.

1. ZEKERİYYÂ B. YAḤYÂ B. EL-ḤÂRİS EL-BEZZÂZ EL-MUZEKKÎ HAKKINDA

Ebū Yaḥyā künyesi ile bilinen Zekerıyyā b. Yaḥyā en-Nisābūrî'ye (ö.298/911) dair kaynaklarda oldukça sınırlı bir malumat yer almaktadır. Biyografi kaynaklarının verdiği bu malumat Nisābūr'lu muhaddis el-Ḥākim en-Nisābūrî'ye (ö. 405/1014) dayandırılmaktadır. Buna göre Zekerıyyā b. Yaḥyā,⁶ yaşadığı devirde

1 - Osman Gazi Özgüdenli, "Nişābur" (İstanbul: TDV Yayınları, 2007).

2 - Ebū Muḥammed b. A'şem el-Kūfî İbn A'şem, *Kitābu'l-Futūḥ*, nşr. 'Alî Şîrî (Beyrūt: Dāru'l-Aḍvā', 1991), 2/338.

3 - Ebū'l-Kāsim Muḥammed b. Alî en-Naşîbî el-Bağdādî İbn Ḥavḳal, *Şūratu'l-'Arḍ* (Beyrūt: Dāru Sādır, ts.), 2/434.

4 - Örneğin Zekerıyyā b. Yaḥyā, Nisābūr ile ilgili bir çalışmada, ne Nisābūr'daki 64 kişilik hadisçi listesinde ne de 11 kişilik fuḳahā' listesinde yer almaktadır. İsmail Pırlanta, *Orta Çağ'ın incisi Nişābur* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2013), 370-394, 396-398; Bununla birlikte Zekerıyyā b. Yaḥyā "Ḥanefî Mezhebindeki Biyografi Geleneği" konulu bir çalışmada Ebu Hanife'nin biyografisini yazan alimler listesinde yerini almıştır. Huzeyfe Çeker, *Hanefî Mezhebinde Biyografi Geleneği* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları, 2018), 151-152.

5 - 589 yılında Hille'de dünyaya gelen Raḍıyuddın Ebū'l-Kāsim 'Alî b. Mūsa b. Tāvūs, Abbāsîlerin son zamanlarında Bağdād'ta on beş yıl yaşamıştır. Belli aralıklarla Bağdād'ın çevresindeki Necef, Kāzımıyye, Kerbelā' ve Sāmerrā' gibi dönemin önemli şehirlerinde ikamet eden İbn Tāvūs son olarak Moğol'un hükümrânlığı devrinde Bağdād'a dönmüş ve 661 yılında Hulāgū tarafından kendisine tevdi edilen Tālibîlerin/'Alevîlerin Irak'taki nakıblığı görevini üstlenmiştir. Süfî kişiliğiyle öne çıkan İbn Tāvūs, çoğu dualara dair olmak üzere bir çok kitap yazmıştır. Muhammed b. el-Ḥasen b. 'Alî el-Ḥurr el-'Āmilî, *Emelu'l-Āmil*, nşr. es-Seyyid Ahmed el-Ḥuseynî (Kumm: Dāru'l-Kitābî'l-İslāmî, 1362-1943), 2/205; Muhammed Bākir b. Zeynilābidin b. Ca'fer el-Müsevî el-Ḥānsārî, *Ravḍātu'l-cennāt fî aḥvālî'l-'ulemā' ve's-sādāt* (Beyrut: ed-Dāru'l-İslāmiyye, 1411-1991), 4/325.

6 - Kaynaklarımızda "Ebū Yaḥyā Zekerıyyā b. ..." isminde bir çok isme rastlamak mümkündür. Burada bilhassa Ebū Yaḥyā el-Bezzāz olarak aynı künye ile bilinen nesep alimi, aynı bölgenin ulemasından ve el-Ḥākim'in de şeyhlerinden biri olan İbn Ḥamūyeh (Zekerıyyā b. Ahmed b. Muhammed b. Yaḥyā) (d. 348/959-ö. 420/1029'dan önce) ile karıştırılmaması için çalışmamıza konu olan ismi Zekerıyyā b. Yaḥyā şeklinde zabtettmeyi tercih ettik. İbn Ḥamūyeh için bkz. Ebū'l-Ḥasen Abdülḡāfir b. İsmā'îl Abdülḡāfir el-Fārisî, *el-Ḥalkatü'l-ülā min Tārîḫi Nisābūr = Kitābu's-Siyāḳ li- Tārîḫi Nisābūr*, nşr. Muhammed Kāzım el-Mahmūdî (Kumm: Cemā'atu'l-Muderrisin, 1403-1982), 352.

re'y ehlinin şeyhi olup hadis alanında birçok eser tasnif etmiştir.⁷ Muahhar biyografi müelliflerinin Zekerıyyā hakkında zikrettikleri bilgilerde de küçük ilaveler dışında umumiyetle el-Hākim'in bu kaydını esas aldıklarını görüyoruz. ez-Zehebî (ö. 748/1348) ve çağdaşı Abdulkādir el-Ḳuraşî (ö. 775/1373) onun, yaşadığı devirde Ebū Hanīfe ashabının şeyhlerinden, “fakīh” ve “ābid” biri olduğunu yazarken el-Hākim'in ifade-sini “hadis” alanında bir çok tasnifi olduğu şeklinde nakletmişlerdir (له تصانيف كثيرة في الحديث).⁸ ez-Zehebî, bunlara ilaveten Zekerıyyā'nın beldelerine göre hadis işittiği şeyhlerine dair de bir liste sunmaktadır. Buna göre Ḥorāsān'da İshāk b. Rāheveyh (ö. 238/853) ve el-Ḥasen b. 'Īsā b. Māsercis'in (ö. 240/854)⁹ yanısıra Irak'ta Ebu'r-Rabī' es-Semtī (?), Abdullah b. Mu'āviye el-Cumaḥī (ö. 243/857), Ebū Kureyb (ö. 248/862); Hicaz'da Ebū Mus'ab ez-Zuhrī (ö. 242/856), Muhammed b. Yahyā el-'Adenī (ö. 243/857) ve 'Abdulcebbār al-'Atṭār (ö. 248/862) gibi isimlerden hadis almıştır¹⁰. ez-Zehebî, el-Hākim en-Nisābūrî'nin önde gelen hocalarından biri olan Hāfiz Ebū 'Alī en-Nisābūrî'nin (ö. 349/960)¹¹ de Zekerıyyā'yı medhettiği bilgisine yer vermektedir.¹² Ebū 'Alī, Zekerıyyā'dan rivayette de bulunmuştur.¹³

el-Ḳuraşî'nin eserinde Zekerıyyā'nın biyografisinden hemen sonra aynı isimle yer verilen bir başka Zekerıyyā daha vardır ki bu isim hakkında sadece Ahmed b. Sehl'in dedesi olduğu bilgisi verilmektedir. Muhakkıkın da ifade ettiği gibi bu şahıs bir önceki tercemesi verilen Ebū Yahyā Zekerıyyā b. Yahyā olmalıdır. Nitekim el-Ḳuraşî Ahmed b. (Muḥammed) b. Sehl'in (352/963) hal tercemesinde¹⁴ bunu teyid etmiştir.

Zekerıyyā'nın adı daha çok Ebū Hanīfe Musnedini derleyen Buharalı Hanefî fakīhlerden Abdullah el-Ustāz olarak bilinen Ebū Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ya'qūb el-Ḥārīşî'nin (ö. 340/951-52)¹⁵ nakillerinde karşımıza çıkmaktadır. el-Ḥārīşî “وفيما كتب إلي زكريا بن يحيى بن الحارث النيسابوري” demek suretiyle

7 - أبو يحيى البزاز شيخ أهل الرأي في عصره وله مضافات كثيرة - Ahmed b. Muhammed b. el-Ḥasen el-Ḥalīfe en-Nisābūrî, *Telḥiṣu Tārīḥ-i Nisābūr* (Tahrān: Kitābhāne İbn Sīnā, ty.), 47.

8 - Muḥyiddin Ebū Muḥammed 'Abdulkādir el-Ḳuraşî, *el-Cevāhiru'l-Muḍıyye fî Ṭabaḳāti'l-Hanefıyye*, nşr. 'Abdulfettāh Muḥammed el-Ḥulv (Kahire: Hecer, 1413-1993), 2/210-211.

9 - IV/X-VI/XII. asırlarda Nisabur'un belli başlı ailelerini tanıttığı eserinde Richard Bulliet Hristiyan/Nestürî geçmişe sahip Maserjis (Mār Sergius) ailesini de zikretmektedir. Ailenin İslam'a girişi ise Ḥurāsānlı muhaddis Abdullah b. Mubārek (ö. 181/797) vasıtasıyla Müslüman olan işbu Zekerıyyā'nın şeyhleri arasında zikredilen el-Ḥasen b. 'Īsā b. Māsercis ile başlamıştır. Richard W. Bulliet, *The Particians of Nishapur : a study in medieval Islamic social history* (Cambridge : Harvard University, 1972), 106.

10 - Şemsuddīn Ebū 'Abdillāh ez-Zehebî, *Tārīḥu'l-İslām ve Vefayātu'l-Meşāhiri'l-A'lām*, nşr. 'Abdusselām et-Tedmurî (Beyrut: Dāru'l-Kitābi'l-'Arabī, 1413-1993), 22/147-148.

11 - El-Hākim, hocasını hıfzı, itkanı ve doğuda-batıda yaptığı rihleleriyle ve tasnifleriyle zamanının en büyük otoritelerinden biri olarak göstermektedir. Ebū Abdillāh Muhammed b. Abdullah el-Hākim en-Nisābūrî el-Hākim, *Tārīḥu Nisābūr (Ṭabaḳatu Şuyḥi'l-Hākim)*, nşr. Ebū Mu'āviye Māzin b. 'Abdurrahmān (Beyrut: Dāru'l-Beşāiri'l-İslāmiyye, 1427-2006), 221-222.

12 - Zehebî, *Tārīḥu'l-İslām*, 2/148.

13 - Ahmed b. el-Ḥuseyn b. 'Alī el-Beyḥākī, *el-Ḳirāe Ḥalfe'l-İmām*, nşr. Muhammed es-Sa'īd b. Besyūnī Zeḡlūl (Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1405-1985), 184 (No.402).; Ebū Abdillāh Muhammed b. Abdullah el-Hākim en-Nisābūrî el-Hākim, *el-Mustedrek 'ala's-Şaḥīḥayn*, nşr. Mustafā 'Abdulkādir 'Aṭā (Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1411-1990), 2/45 (No.2268).

14 - Zekerıyyā b. Yahyā'nın kızının oğlu olan Ebu'l-Hasen Ahmed b. Sehl, yine el-Hākim'in zikrettiğine göre zamanında Nisābūr'da Hanefî alimlerin önde gelen simalarından biridir. Dedesi Zekerıyyā'nın yanısıra Irak'ta Ebū Muslim el-Keccī (ö. 292/904) ve Nisābūr'da el-Lebbād olarak bilinen fakīh Ahmed b. Muḥammed b. Naşr (ö. 280/893) gibi isimlerden rivayette bulunmuştur. Ḳuraşî, *el-Cevāhiru'l-Muḍıyye*, 2/270.

15 - el-Ḥārīşî için “صاحب عجائب ومناكير وغرائب” nitelemesinde bulunan el-Ḥaṭīb el-Baḡdādī, onun bir kaç kere Baḡdat'a gelip hadis rivayet ettiğini ancak hüccet olmadığını ifade ederken, onun “fakih, allame ve muhaddis” olduğunu ifade eden ez-Zehebî (ö.748/1347) de, hakkındaki cerhlerin yanında İbn Mende'nin kendisi hakkındaki müsbet görüşünü de hatırlatır (وَكَانَ ابْنُ مَعْدَانَ يَحْسِنُ الْقَوْلَ فِيهِ) ve onun Hanefî mezhebinin Maverāünnehir'deki şeyhi olduğunu zikreder. Ebū Bekr Ahmed b. 'Alī b. Şābit el-Baḡdādī el-Ḥaṭīb, *Tārīḥu Baḡdād*, nşr. Beşār 'Avvād Ma'rūf (Beyrut: Dāru'l-Ḡarbi'l-İslāmī, 1422-2002), 11/349; Şemsuddīn Ebū 'Abdillāh ez-Zehebî, *Siyeru A'lāmi'n-Nubelā'*, nşr. Şu'ayb el-Arnāvūṭ (Beyrut: Mu'essesetu'r-Risāle, 1405-1985), 15/424.

Zekerıyyā b. Yaḥyā'dan birçok nakilde bulunmuştur¹⁶. Zekerıyyā, Nisaburlu müfessir eṣ-Şa'lebî'nin (ö. 427/1035) *el-Keşf ve'l-Beyān'da* naklettiği kimi rivayetlerin isnādlarında da karşımıza çıkmaktadır.¹⁷

Zekerıyyā b. Yaḥyā'nın, hocaları ile akran olan aynı bölgenin iki büyük muhaddisi el-Buḥārî ve Muslim'den sadece birer hadis işittiğini tesbit edebildik. el-Mizzî'nin (ö. 742/1341) listesinde Muslim'den işitenler arasında yer almamakla beraber Zekerıyyā'nın Muslim'den doğrudan hadis aldığını, çalışmamıza konu olan *Kitabu'l-Fiten*'deki bir rivayetten teyid edebiliyoruz¹⁸. Öte yandan el-Mizzî'nin el-Buḥārî'den rivayet edenler listesinde Zekerıyyā b. Yaḥyā'nın adı da yer almaktadır.¹⁹ Bunu da ancak çok geç dönem bir hadis cüz'ünden teyid edebiliyoruz. Meşhur mutasavvıf Abdülkerîm el-Ḳuşeyrî'nin (ö. 465/1072) oğlu Ebū Naşr Abdurrahîm el-Ḳuşeyrî'nin (ö. 514/1120)²⁰ torunu olan Ebū Sa'd İbnu's-Şaffār el-Ḳuşeyrî (ö. 600/1204)²¹ kırk hadis derlemesinde Zekerıyyā b. Yaḥyā'nın el-Buḥārî'den yaptığı bir nakle yer vermektedir.²² el-Ḳuşeyrî, aynı rivayetin pek bilinmeyen Mesleme el-Fihri *tarîkı*nın da Zekerıyyā b. Yaḥyā tarafından nakledildiği²³ bilgisini eklemektedir. İbn Tāvūs'un derlediği kadarıyla elimizdeki mevcut *Kitabu'l-fiten*'deki doksan iki rivayetten yirmisini Muhammed b. Yaḥyā ez-Zuhlî'den (ö. 258/872) alan Zekerıyyā'nın, III/XI. Asrın ortalarında Nisābūr'un en hararetili tartışmalarından biri olan ve el-Buḥārî ile ez-Zuhlî arasında cereyan eden Kur'an lafzının mahiyeti meselesinde muhtemelen ez-Zuhlî'nin telkinine²⁴ uyararak el-Buḥārî'den ve onun yanında yer alan Muslim'den²⁵ hadis almamayı tercih ettiği düşünülebilir.

Zekerıyyā b. Yaḥyā, bir ravi olarak birçok yerde karşımıza çıkmakla beraber bir *muşannıf* olarak ona ilk kez Ebū'l-Ḳāsim İbn Mende'nin (ö. 470/1078) bir eserinde rastlıyoruz. Burada İbn Mende, Zekerıyyā'nın, *et-Tārîḫ*'inde, el-Buḥārî'den (ö.256/870)²⁶ yaptığı bir nakle atıfta bulunmaktadır (ذَكَرَ أَبُو يَحْيَى زَكْرِيَّا بْنُ يَحْيَى (بِنِ الْحَارِثِ الْبَزَّازِ فِي تَارِيخِهِ عَنِ الْبُحَّارِيِّ فِيمَا بَيْنَ الْأَرْبَعِينَ إِلَى الْخَمْسِينَ وَمِائَةً

16 - Ebū Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Hāriṣî, *Musnedu Ebî Hanîfe*, nşr. Ebū Muhammed el-Asyūfî (Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1429–2008), 20 (No.2), 21 (No.3), 27 (No.38), 29 (No.47), 40 (No.79-80), 41 (No.81), 60 (No.137), 154 (No.422), 194 (No.522), 227 (No.651)).

17 - Ebū İshāk Ahmed b. Muhammed b. İbrāhîm es-Şa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyān*, nşr. Heyet (Cidde: Dāru't-Tefsîr, 1436–2014), 7/64, 68 330; 17/315; 21/235.

18 - Bu, Semura b. Cundeb *tarîkı*yla merfû' olarak nakledilen tamamı Ḳurayş kabilesinden olacak olan oniki halife/imam hadisidir. Buna göre Rasûlullah (s.a.v.) "On iki halife var olduğu sürece İslam aziz/güçlü olacaktır." Buyurmuştur. es-Seyyid Raḍıyuddîn 'Alî b. Mūsā İbn Tāvūs, *et-Teyrîf bi'l-Minen fi't-Ta'rîf bi'l-Fiten*, nşr. Mu'essesetu Şāhibi'l-Emr (İsfahân: Mu'essesetu Şāhibi'l-Emr, 1416–1996), 346 (No. 511).; Ebū'l-Huseyn Muslim b. Haccâc el-Ḳuşeyrî Muslim, *el-Musnedu's-Şāhiḫu'l-Muḥtaşar mine's-Sunen bi-Nakli'l-'Adli 'ani'l-'Adli, Mevsû'atu'l Hadîsi's Şerîf -el-Kutubu's-Sitte- Birleşik Baskı* (Riyâd: Dāru's-Selâm, 1421), "Kitābu'l-İlmāre", 1 (No.1821).

19 - Cemāluddîn Ebū'l-Haccâc Yūsuf b. 'Abdurrahmān el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemāl fi Esmāi'r-Ricāl*, nşr. Beşşār 'Avvād Ma'rûf (Beyrut: Mu'essesetu'r-Risāle, 1400–1980), 24/434.

20 - Hıbru'l-umme, Baḥru'l-'ulûm gibi yüksek dereceli vasıflarla anılan Ebu Naşr Abdurrahîm el-Ḳuşeyrî, İmāmu'l-Harameyn el-Cuveynî'nin (ö. 478/1085). Selçuklu veziri Nizamulmülk'ün (ö. 485/1092) davetiyle Bağdat'tan Hürāsân'a gelmiş, orada tedris faaliyetlerine devam etmiştir. Fārisî, *el-Halkatü'l-ülâ min Tārîhi Nisābūr = Kitābu's-Siyāk li- Tārîhi Nisābūr*, 498-499.

21 - Zehebî, *Nubelâ*, 15/476.

22 - Ebū Sa'd el-Ḳuşeyrî, Zekerıyyā b. Yaḥyā'nın da yer aldığı, kendi isnâdıyla "Allah'ın sâlih kulları birbiri ardından ahirete geçer; geride arpa ve hurmanın döküntüleri gibi değersiz kimseler kalır. Allah da onlara kıymet vermez." Şeklindeki Mirdās el-Eslemî hadisini naklettikten sonra, rivayeti Ebū Yaḥyā el-Bezzâz'ın da el-Buḥārî'den naklettiği notunu düşmektedir. Abdullah b. 'Omar b. Ebî Manşūr Ebū Sa'd el-Ḳuşeyrî, *el-Erba'ün fi Mesānidi'l-Meşāyihü'l-İşrîn 'ani'l-Aşḫābi'l-Erba'im*, nşr. Bedr b. Abdullah el-Bedr (Riyâd: Eḍvâ'u's-Selef, 1420–2000), 308-309. Söz Konusu rivayet için bkz. ; Ebū 'Abdullāh Muhammed b. İsmâ'il el-Buḥārî, *el-Cāmi'u'l-Musnedu's-Şāhiḫu'l-Muḥtaşar*, nşr. Muhammed Zuheyr en-Nāşır (Beyrut: Dāru Tūḳu'n-Necât, 1422–2001) "er-Rikāk", 9.

23 - Ebū Sa'd el-Ḳuşeyrî, *el-Erba'ün*, 308-309.

24 - Zehebî, *Nubelâ*, 12/456, 460.

25 - Ahmed b. el-Huseyn b. 'Alî el-Beyḫakî, *Kitābu'l-Esmā' ve's-Şifāt*, nşr. Abdullah b. Muhammed el-Hāşādî (Cidde: Mektebetu's-Sevâdî, 1413–1993), 2/20.

26 - el-Buḥārî'nin *et-Tārîḫu'l-Evsat*'ındaki "عَشْرَ مَا بَيْنَ الْأَرْبَعِينَ إِلَى الْخَمْسِينَ" bölümünde de tıpatıp aynı bilgiler olmamakla birlikte aynı ravilere dair benzer bilgiler yer almaktadır. Ebū 'Abdillāh Muhammed b. İsmâ'il el-Buḥārî, *et-Tārîḫu'l-Evsat*, nşr. Maḥmūd İbrāhîm Zāyed (Kahire: Mektebetu'd-Dāri't-Turâş, 1397–1977), 2/57.

27 - Ebū'l-Ḳāsim Abdurrahmān b. Muhammed b. İshāk el-'Abdî el-İsfahānî İbn Mende, *el-Mustahrec min Kutubi'n-Nās*

sayesinde Zekeriyyâ b. Yaḥyâ'nın *ricâl* ve *terâcime* dair bir eser (*et-Târîḥ*) tasnif ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca, Kâtib *Çelebî* onun Ebû Ḥanîfe'nin menkıbelerine dair bir eser de tasnif ettiğini yazmaktadır.²⁸ Nitekim Ebû Ḥanîfe'nin menâkıbına dair yazdığı eserinde Zekeriyyâ b. Yaḥyâ'yı “el-İmâm”, “el-Hâfız” olarak nitelendiren el-Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî (ö. 568/1172)²⁹, onun bu eserinden sık sık alıntılar yapmıştır.³⁰

Biyografî kaynakları Zekeriyyâ b. Yaḥyâ'nın bağlı olduğu fıkîh mektebini zikrederken onun hangi kelâmî düşünceye sahip olduğuna dair herhangi bir malumat vermemektedirler. Nisâbü'r'da başta Hanefîlerin yoğunlukta olduğu bölgede az sayıda Mu'tezilî'nin yanı sıra yoğunluklu olarak, Şî'a, Kerrâmiyye ve Hâricîler yaşamaktaydı³¹. Bölgedeki Hanefîlerin daha çok Mu'tezilî kelamına meyilli oldukları söylene de³² bunu genelleştirmek doğru değildir. Yine de el-Maḥdisî'nin Ehl-i re'y ve Ehl-i hadis, “kebâir/büyük günah” konusunda tavaḥkuf etme düşüncesine dayanan ircâ' nazariyesini benimsedikleri³³ yönündeki kaydı da dikkate alındığında, Zekeriyyâ'nın sunnî düşüncesinin de temeli olan murcî'e ekolüne mensup olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca *âbidlerden* olduğu (كان من العباد) tanımlamasından yola çıkarak da onun dönemin kelâmî-fikhî mezhep çatışmalarının uzağında durmayı tercih eden süfî eğilimli bir alim olduğunu da söyleyebiliriz. Öte yandan Zekeriyyâ b. Yaḥyâ'nın el-Bezzâz³⁴ ve el-Muzekkî³⁵ sıfatlarından muhtemelen kumaş ticareti ile uğraşan, aynı zamanda devletin yargı sisteminde de bir statüye sahip bir alim olduğu söylenebilir. Zekeriyyâ b. Yaḥyâ'nın cenaze namazını meşhur hekim ve filozof Ebû Bekr er-Râzî'nin (ö. 313/925) *Kitâbu'l-Manşûrî fi't-Tıbb* adlı eserini takdim ettiği³⁶ Emîr Ebû Şâlih'in (Manşûr b. İshâk) kıldırıldığı³⁷ bilgisi de onun devlet erkânı nezdinde saygın bir yeri olduğunu göstermektedir. Ayrıca tezkiye makamı (el-Muzekkî) olarak yargıçların görüşlerine başvurduğu bir alim olmasını da göz önüne aldığımızda onun devlet erkânıyla iyi ilişkiler içinde olduğunu söyleyebiliriz. Bu pozisyonunu dikkate aldığımızda Zekeriyyâ b. Yaḥyâ'nın siyasi otoriteyi tehdit eden unsurların da karşısında yer almış olması mukadderdir. Bu durumun İbn Tāvūs'un bize aktardığı kadarıyla elimizdeki *Kitâbu'l-Fiten*'e de yansımalarını söyleyebiliriz. Nitekim İbn Tāvūs'un ifadelerinden Zekeriyyâ'nın Hâricîler'i zemm sadedinde birçok riva-

li't-Tezkire ve'l-Mustetraf min Ahvâli'n-Nâs li'l-Ma'rife, nşr. 'Amir Hasen Şabrî et-Temîmî (Bahreyn: Vezâretu'l-Adl ve's-Şu'ûni'l-İslâmiyye-İdâretu's-Şu'ûni'd-Dîniyye, 1413–1993), 3/344.

28 - Hacı Halife Mustafa b Abdullah Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn 'an Esâmî'l-Kütüb ve'l-Funûn* (Bağdâd: Mektebetu'l-Muşennâ, 1941), 2/1838.

29 - Hâḫîbu Ḥuvârezm olarak bilinen edip ve şair Ebû'l-Mueyyed el-Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî, ez-Zemaḫşerî'nin (ö. 538/1144) önde gelen öğrencilerindendir. Necmuddin en-Nesefî'den (ö. 537/1142) Muhammed b. el-Hasen'in (ö. 189/805) eserlerini nakletmiştir. Ayrıca Şî'i camiada ilgi gören Menâkıbu 'Alî b. Ebî Tâlib adlı bir eseri de vardır. Zehebî, *Târîḥu'l-İslâm*, 39/327; Kuraşî, *el-Cevâhiru'l-Muḍiyye*, 3/423.

30 - el-Muvaffak b. Ahmed b. Muhammed el-Mekkî, *Menâkıbu Ebî Ḥanîfe* (el-Bezzâzî'nin *Menâkıbu'l-İmâmî'l-A'zam Ebî Ḥanîfe*'si ile birlikte) (Beirut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1401), 49, 85, 325, 382, 478, 483.

31 - Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed el-Beşşârî el-Maḥdisî, *Aḫsenu't-Tekâsîm fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, nşr. M.J.DE GOEJE (Kahire: Mektebetu Medbülî, 1411–1991), 323.

32 - Krş. Bulliet, *The Particians of Nishapur*, 36-37.

33 - Maḥdisî, *Aḫsenu't-Tekâsîm*, 38.

34 - el-Bezzâz, gerek ez-Zehebî gerekse de el-Kuraşî'nin eserlerinin elimizdeki mevcut edisyonlarında el-Bezzâr olarak zaptedilmekle beraber el-Hâkim, zanaatleri sık sık karıştırılan raviler hakkında açtığı bir bahiste, el-Bezzâz ve el-Bezzâr başlığı altında Ebû Yaḥyâ'yı “el-Bezzâz/manifaturacı”lar arasında zikretmektedir. (فَأَمَّا الْبَزَّازُونَ، فَفِيهِمْ كَثْرَةٌ، مِنْهُمْ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ) Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdullah el-Hâkim en-Nisâbü'rî el-Hâkim, *Ma'rifetu 'Ulûmi'l-Hadîs*, nşr. Ahmed b. Fâris es-Selûm (Beirut: Dâru İbn Ḥazm, 1424–2003), 611.

35 - Fıkîh terimi olarak tezkiye, şahidin adalet vasfını taşıyıp taşımadığının hâkim tarafından soruşturulmasını ifade eder. Güvenilir kimselerin şahit hakkında olumlu görüş bildirmelerine “ta'dil”, olumsuz görüş bildirmelerine “cerh” denir. Olumlu bildirim durumunda şahidin adalet vasfının onaylanması (temize çıkarılması) dolayısıyla soruşturma işlemine tezkiye adının verildiği anlaşılmaktadır. Tezkiyeyi yapan kişi müzekkî/muaddil diye adlandırılır. Tuncay Başoğlu, “Tezkiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012); Bölgede, her beldede birkaç Muzekkî olduğunu ifade eden el-Maḥdisî, şayet davalı, şahidi ta'n edecek olursa bu ta'n (gereğesinin) Muzekkî'ye sorulduğunu kaydetmektedir. Maḥdisî, *Aḫsenu't-Tekâsîm*, 327.

36 - Ebû Abdillâh Şihâbuddîn Yâkût b. 'Abdillâh er-Rûmî Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân* (Beirut: Dâru Şâdir, 1415), 3/122.

37 - Zehebî, *Târîḥu'l-İslâm*, 22/148.

yete yer verdiği anlaşılmaktadır. İbn Tāvūs, *çok* nadir yaptığı üzere ilgili babta düştüğü notta Zekeriyyâ'nın Hâricîler aleyhine *ihticâc*'ta bulunduğunu da eklemekte (وذكر الاحتجاج على الخوارج), ancak bunun zaten Müslümanların *icmâ'* etkileri bir husus olduğunu, dolayısıyla konuyla ilgili Zekeriyyâ'nın serdettiği rivayetleri tek tek zikretmeye lüzum olmadığını ifade etmektedir³⁸. Bilindiği üzere Hâricîler, Abbâsîler devrinde merkezî idarenin nispeten uzağında yer alan Hırāsân bölgesinde faaliyet gösteren isyancı grupların başında yer almışlardır.³⁹ Hâricîler'le en büyük mücadeleyi veren başta Tâhirîler⁴⁰ olmak üzere onların hanedanlığına son veren Saffârîler⁴¹ ve onların ardından gelen Sāmânîler devrinde de Hâricî isyanları her zaman en büyük sorun olmuştur. Hatta Zekeriyyâ b. Yahyâ'nın namazını kıldırıldığı söylenen Emîr Ebû Şâlih Hâricîler tarafından alıkonmuş ve hapse atılmıştır⁴². Bu gerçek göz önüne alındığında Zekeriyyâ b. Yahyâ'nın eserinde Hâricî karşıtı rivayetlere neden ayrı bir yer verdiği anlaşılır gözükmektedir.

Nisâbürlü Hânefi *fağhî* Zekeriyyâ b. Yahyâ'nın Şî'î/imâmî nazariyeyi destekleyen rivayetleri muhtevî *Kitâbu'l-Fiten*'inden hareketle onun *furû'* olmasa da kimi *usûl* meselelerinde Şî'î düşüncelere meyilli bir alim olduğunu söylemek mümkündür. Öte yandan Zekeriyyâ'nın ismi *İmâmiyye Şî'asi'nin* en güçlü temsilcilerinden biri olan Şeyh Şadûk'un (ö. 381/991) on iki imam hakkında serdettiği bir rivayetin senedinde de karşımıza *çıkılmaktadır*. Şadûk'un Nisâbüri'deki şeyhlerinden biri olan Hânefi fağhî Ebû Sa'îd Muhammed b. el-Fağl b. Muhammed b. İshâk el-Muzekkîr (ö.362/973)⁴³ kanalıyla Zekeriyyâ b. Yahyâ'dan.... aktardığı bu rivayet Ebû't-Tufeyl 'Âmir b. Vâşile tarafından Hz. Ali'den nakledilmektedir.⁴⁴

Bu makalenin maksadı elbette Zekeriyyâ b. Yahyâ'nın hangi kelâm okuluna mensup olduğunu tespit etmek değildir. Ancak, biyografisine ilişkin yukarıda zikrettiğimiz sınırlı bilgiler dışında onunla ilgili elimizdeki en kapsamlı veri, sıkı bir Şî'î/imâmî olan İbn Tāvūs'un *et-Teşrîf bi'l-Minen fi't-Ta'rîf bi'l-Fiten*⁴⁵ adlı eseri için seçtiği rivayetlerdir. Kuşkusuz ki tek tek bu rivayetleri ele almak bu makalenin sınırlarını aşacaktır. Burada kitabın muhtevasını ve yansıttığı düşünceyi tespit etmemize ışık tutacak bazı rivayetlere temas etmek yeterli olacaktır. Öte yandan İbn Tāvūs'un belirlediği bâb başlıkları da genel bir içerik analizi yapmamızı kolaylaştıracaktır. Bu noktada esasen İbn Tāvūs'a mal olmuş bir eserin (*et-Teşrîf bi'l-Minen*) bir bölümünü teşkil eden Zekeriyyâ b. Yahyâ'nın *el-Fiten*'inin ne ölçüde kendisine ait olduğu tartışılabilir.

2. İBN TÂVÜS VE ZEKERİYYÂ B. YAHYÂ'NIN KİTÂBUL-FİTENİ

Zekeriyyâ b. Yahyâ hakkındaki bilgilerin ilk kaynağı olan el-Hâkim en-Nisâbüri'nin ona ilişkin "hadis ile alakalı bir *çok* tasnifi vardır" ifadesinden onun sıradan bir ravi olmadığını, aynı zamanda bir muşannıf olduğunu anlayabiliyoruz. Ne var ki, ancak isimleri bize ulaşan ve sadece İbn Mende'nin işaret ettiği *et-*

38 - İbn Tāvūs, *el-Fiten*, 331.

39 - Krş. Pırlanta, *Nişabur*, 159-160.

40 - Hasan Kurt, *Türk-İslam dönemine geçişte Tahiroğulları*. (Ankara : Araştırma Yayınları, 2002), 64, 74, 136.

41 - Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 20/204 vd.

42 - Sāmânî hükümdarı Ahmed b. İsmâ'il (ö. 301/913), Sicistan'ı fethettiğinde amcasının oğlu Ebû Şâlih Mansûr b. İshâk'ı oraya vali tayin etmiştir. Ebû Şâlih Sicistan valiliği esnasında Saffârîlerle işbirliği yaparak isyan eden Muhammed b. Hurmuz eş-Sandelî liderliğindeki Hâricîler tarafından alıkonmuş ve hapse atılmıştır. Sāmânîler Sicistan'ı tekrar ele geçirdikten sonra Ahmed b. İsmâ'il, Ebû Şâlih'i bu kez Nisâbüri'ye vali olarak atamıştır. Ebû'l-Hasen 'Alî b. Ebî'l-Kerem Muhammed el-Cezerî İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, nşr. 'Abdusselâm et-Tedmurî (Beyrut: Dâru'l-Kiâbi'l-'Arabî, 1417-1997), 6/618-619.

43 - Hâlifî en-Nisâbüri, *Telhîşu Târîh-i Nisâbüri*, 108.; Kuraşî, *el-Cevâhiru'l-Muğıyye*, 3/301.

44 - Şadûk'un on iki imam hakkında Hz. Ali'nin verdiği haberler bağlamında yer verdiği bu rivayete göre Hz. Ali ile bir grup Yahudi din adamı arasında geçen uzun bir diyalogta, Yahudi alimler, sordukları sorularla Hz. Ali'nin ilmini test etmişlerdir. Bu sorulardan biri de 'bu ümmetin peygamberinden sonra kaç imamın zuhur edeceği' sorusudur. Hz. Ali'nin bu soruya karşılık "Bu ümmetin peygamberinden sonra on iki adil imam gelecek ve onlara muhalif olanların muhalefeti kendilerine bir zarar vermeyecektir" şeklindeki cevabı da diğerleri gibi Yahudi alimlerin onayını almıştır. Ebû Ca'fer Şeyh Şadûk Muhammed b. Ali b. Huseyn İbn Bâbeveyh, *Kemâlu'd-dîn ve Temâmu'n-ni'me*. (Kumm: Muessesetu'n-Neşri'l-İslâmî, 1984), 294-296.

45 - İbn Tāvūs, eserinin bir yerinde onu bizzat bu şekilde isimlendirmekle beraber (İbn Tāvūs, *el-Fiten*, 303); eser, literatürde "Kitâbu'l-Fiten ve'l-Melâhim", "Kitâbu'l-Fiten" ve "Kitâbu'l-Melâhim gibi farklı isimlerle yer almıştır. Etan Kohlberg, *A Medieval Muslim scholar at work : İbn Tāvūs and his library*. [Leiden: E.J. Brill, 1992], 60; İbn Tāvūs, *el-Fiten*, 31-33 (Muhakkıkların notu). Biz de bu çalışmada "el-Fiten" kısaltmasını tercih ettik.

Tārīh'in yanısıra *Menākıbu Ebī Hanīfe* adlı eserleri dışında İbn Tāvūs'a kadar, *Şī'ī* Sunnī hiçbir kaynakta onun *fitene* dair bir eser yazdığını teyid edebilmiş değiliz. İbn Tāvūs'tan sonraki kimi *Şī'ī* kaynaklarda ise İbn Tāvūs'un eseri *üzerinden*, yer yer Zekerıyyâ'nın kitabına yapılan atıflara rastlamak mümkündür.⁴⁶ İbn Tāvūs sonrası Sunnī kaynaklarda ise bu esere dair bir kayda rastlayamıyoruz.⁴⁷ Bunun nedenleri *üzerinde* birtakım spekülasyonlar yürütülebilir. Bu durum her *şeyden önce* Sunnī kaynaklara vukûfiyetiyle bilinen ve onları en sık kullanan⁴⁸ hatta kimine ancak sayesinde muttali olabildiğimiz İbn Tāvūs'un Sunnī cenahta ilgi görmemiş olması ile açıklanabileceği gibi coğrafi koşullardan da kaynaklanmış olabilir. Nitekim Zekerıyyâ'nın *Menākıbu Ebī Hanīfe*'sinin günümüze neden ulaşmadığına ilişkin olarak yapılan coğrafi temelli izah onun *Kitābu'l-fiten*'i için de geçerli olabilir. Bu açıklamaya göre Ebū Yahyâ en-Nisâbüri'nin *Menākıbu Ebī Hanīfe*'si Hırasân bölgesinde yazılmış; ancak batıya intikal etmemiş, sadece Hırasân ve daha kuzeyde olan Mâverâunnehir bölgelerinde varlığını sürdürmüştür. Dolayısıyla diğer bölgelerde yaşayan Ebū Hanīfe biyografisi yazarları ile genel biyografi yazarları bu eserden haberdar olmamıştır. el-Mekkī (ö. 568/1172) ise Hırazm'de yaşadığı için o bölgede bilinen bu esere ulaşmış ve *Menākıbu Ebī Hanīfe*'sini telif ederken kaynak olarak istifade etmiştir.⁴⁹ *Kitabu'l-fiten*'in öyle ya da böyle gözden kaçmış olması da pekâlâ mümkündür. İbn Tāvūs sayesinde günümüze bir *şekilde* ulaşan bu kitab hakkında sahip olduğumuz net bir bilgi daha vardır ki o da istinsah tarihidir. Eserlerinde yararlandığı hemen hemen tüm kaynaklar için yaptığı gibi *Kitābul-Fiten*'in elindeki nüshasının da istinsah tarihini⁵⁰ yazmayı ihmal etmeyen İbn Tāvūs, ne var ki müstensihin adını ya da Zekerıyyâ'dan nakleden ravinin kimliğini belirtmemiştir. Yine de müelliften 100 yıl sonra yazılmış olması, kitaba bir değer atfedildiğini göstermesi bakımından kayda değer bir bilgidir.

İbn Tāvūs'un, *el-Fiten* derlemesinin *üçüncü*⁵¹ kitabı olan Zekerıyyâ b. Yahyâ'nın *Kitābu'l-fiten*'inin ne kadarını eserine aldığı konusunda bir fikir yürütmek mümkün olmamakla beraber, onun kayıp bir eseri kısmen de olsa kurtardığını (recovery) söyleyebiliriz. İbn Tāvūs'un elli iki *bāb* altında doksan iki rivayetin yer aldığı seçkisi⁵² eserin mahiyeti hakkında bize yorum yapma olanağı sunmakla beraber, eser hakkında ancak onun imkân verdiği kadar bir bilgiye sahip olduğumuzu ifade etmeliyiz. Her *şeyden önce* kitaptaki *bāb* başlıkları, bizzat ifade ettiği *üzere* kendisine aittir.⁵³ Dolayısıyla İbn Tāvūs'un ilgili konuya dair açtığı *bābta* mezhebini destekleyen rivayetleri tercih ederek muhalif olanları eserine almamış olması ihtimal dahilindedir. Mesela; aşhâb-ı re'ye ittibayı zemmeden ve onları sünnet ve hadisin düşmanı olduklarını ifade

46 - Āyetullāh 'Alī el-Kūrānī ve Heyet, *Mu'cemu Ahādīsi'l-Mehdī*, nşr. Mu'essesetu'l-Me'ārifī'l-İslāmiyye (Kumm: Mu'essesetu'l-Me'ārifī'l-İslāmiyye, 1428-2002), 2/7,3/436.

47 - İbn Tāvūs'un mezkûr eserine atfen Zekerıyyâ'nın kitabını konuyla ilgili literatür bağlamında zikreden İlyas Çelebi, Ebū Yahyâ Zekerıyyâ b. Yahyâ'yı Nisâbürlü bir başka alim ve tefsir sahibi Ebū Yahyâ Zekerıyyâ b. Dāvūd b. Bekr (ö. 286/889) ile karıştırmıştır. Çelebi, her iki Zekerıyyâ'nın peşpeşe zikredildiği *Keşfu'z-Zunūn*'dan sehven birinci ismi seçmiş gözükmektedir. İlyas Çelebi, *İtikadî Açından Uzak ve Yakın Gelecekle İlgili Haberler (Fiten-Melhim-Kıyamet Alametleri)* (İstanbul: Kitabevi, 1996), 44; Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-Zunūn*, 1/373.; İlyas Çelebi'nin yanlışı bununla sınırlı değildir. *Kitābul-Fiten*'in içeriğine dair kısa bir bilgi aktaran ve bu bilgiyi kim olduğunu tespit edemediğimiz el-Hüseynî adlı bir isme nisbet eden yazar, bilgilerin asıl kaynağı olan İbn Tāvūs "Alī b. Mūsâ"yı da "Alī b. Mustafa" olarak zaptetmiştir. Çelebi, *Fiten-Melâhim-Kıyamet Alametleri*, 44, 193.

48 - Kohlberg, *İbn Tāvūs and his library*, 78.

49 - Çeker, *Hanefî Mezhebinde Biyografi Geleneği*, 152.

50 - İbn Tāvūs, eserin 391 yılı Reb'ülevvel ayının sonunda yazıldığını ve onu Nizamiyye Medresesi vakfiyesinden ödünç aldığını söylemektedir. *التصنيف الثالث: كتاب الفتن تأليف أبي يحيى زكريا بن يحيى بن الحارث البزاز، تاريخ كتابتها سلخ شهر* İbn Tāvūs, *el-Fiten*, 64, 304.

51 - Diğer ilk iki kitap Nu'aym b. Hammād'ın (ö. 228/843) *Kitābul-Fiten* ve'l-Melâhim'i ile Ebū Sâlih es-Selîl b. Ahmed'in (ö. IV. asrın ortaları) *Kitābu'l-Fiten*'idir. es-Selîl(î)'nin eserini esas aldığımız bir kitap çalışmamız devam etmektedir.

52 - İbn Tāvūs'un bazı ifadelerinden kitabın tamamına yer vermediği, bunun yerine bir seçki yaptığı anlaşılmaktadır. Örneğin 6/429'da Hz. Ömer'in Rey Ehli'nin tehlikesi konusundaki uyarısını içeren bir rivayete yer verdikten sonra İbn Tāvūs "رواه من" *ووروه المعاني* "طرق أخرى بنحو هذه المعاني" veya "وروه من عدة طرق" diyerek konuyla ilgili *Kitābu'l-Fiten*'de başka rivayetlerin de olduğunu ifade etmektedir. İbn Tāvūs, *el-Fiten*, 308, 309, 314.

53 - İbn Tāvūs, *el-Fiten*, 64.

eden ve Hz. Ömer'e nispet edilen *mevķūf* bir rivayet,⁵⁴ *Şî'a'daki aķbārî* ekolün içinde yer alan, re'y ve fetvaya karşı mesafeli olan İbn Tāvūs⁵⁵ için kayda değer bir bilgi olabilir. Ancak bulunduğu bölgedeki re'y ehlinin önde gelen simalarından biri olarak gösterilen Zekerıyyâ'nın *çizgisi* ile pek örtüşmemektedir. Bu durumda akla *şu* soru gelmektedir: Acaba Zekerıyyâ, söz konusu rivayete muarız başka rivayetlere de yer verdi mi? Yoksa İbn Tāvūs kendi düşüncesine uygun olanı mı seçip kitabına aldı? Bazı rivayetler onun bu konuda dürüst davrandığı izlenimi vermektedir. Zekerıyyâ'nın Sufyân b. Vekî'den (ö. 247/861) naklettiği ve Ebū Sa'îd el-Ĥudrî tarafından *merfū* bir rivayette fitne zamanında es-Seffāh adında birinin çıkacağı ve insanlara avuç avuç bolca mal dağıtacağı ifade edilmektedir.⁵⁶ Rivayeti "Mehdî'nin insanlara yapacağı mali yardım" bāb başlığı altında serdeden İbn Tāvūs burada araya girmekte ve bunun konuyla ilgili bir çok rivayete muhalif olduğunu, ayrıca Abbāsoğullarından olan es-Seffāh'ın da bolca mal dağıttığını bilmediklerini ifade etmekte, ardından Zekerıyyâ'nın isnâdıyla, el-Mehdî'nin malı bolca dağıtacağına, zekat memurlarına karşı şedîd, fakirlere karşı da merhametli olacağına dair tâbiünden Tāvūs'un (ö. 106/725) görüşünü aktarmaktadır.⁵⁷ *Fırķa* hadisindeki fırķa-i nâciyenin kimler olduğu konusunda da aynı durum söz konusudur. Konuyla ilgili Zekerıyyâ'nın naklettiği iki rivayetin birincisinde Hz. Peygamber (s.a.v.) kurtuluşa erenleri "ben ve ashabımın takip ettiği yol üzere olanlar (وأصحابي ما أنا عليه)" şeklinde tavsif ederken, ikinci rivayette ise "benim ve ashabımın "bugün" takip ettiği yol üzere olanlar (ما أنا عليه وأصحابي اليوم)" şeklinde nitelendirmektedir. Böylece "bugün" kaydının yer aldığı rivayeti de zikretmek suretiyle İbn Tāvūs Hz. Peygamber'den sonraki dönemde fitne olaylarına karışan sahabeyi, *fırķa-i nâciye* dairesinin dışında tuttuğunu ifade etmek ister gibidir.⁵⁸

Öte yandan eserde İbn Tāvūs'un belirlediği bāb başlıklarının müellifin maksadını yansıtır yansıtmadığı, ya da ne ölçüde yansıttığı konusunda zihinlerde soru işareti uyandıran örnekler de mevcuttur. Bizi bunu sorgulamaya sevk eden ilginç bir rivayete burada temas etmek yerinde olacaktır. Zekerıyyâ'nın "Muhammed b. Yahya ez-Zuhlî ← Ebū Nu'aym (el-Fađl b. Dukeyn) ← el-Velîd b. Cumey'" isnâdıyla naklettiğine göre Ebu't-Tufeyl ('Āmir b. Vāşile)⁵⁹ bir gün Muhammed İbnu'l-Ĥanefıyye'nin (ö.81/700) kendisine şöyle dediğini aktarmaktadır:

"Ey Ebu't-Tufeyl, Bu Mescid'e (Mescid-i Haram) hep devam et, ona bağlı kal! Emrimiz sana gelinceye kadar oranın güvercinlerinden bir güvercin ol! Bizim emrimiz geldiğinde güneş doğduğunda nasıl gizli kalmazsa bizim emrimiz de gizli kalmaz. Sen nereden bilirsin ki? Şayet insanlar sana, "Güneş doğudan çıkacak" deseler, ne bilirsin; belki de Allah onu batıdan getirir. Eğer insanlar sana, "O batıdan çıkacak." deseler, ne bilirsin? Belki de Allah onu doğudan getirir. Ne bilirsin; belki de o iş (emir), bize gelinin getirildiği gibi getirilecektir." dedi.⁶⁰

فيما ذكره زكريا في كتاب الفتن في ترجمة أخبار جوامع في المهدي، وأنه يمكن أن يأتي من المشرق أو من المغرب

قال: حدثنا محمد بن يحيى، قال: حدثنا أبو نعيم، قال حدثنا الوليد بن جميع، قال: قال محمد بن الحنفية: يا أبا الطفيل أزم هذا المسجد، وكن حمامة من حمامه حتى يأتيك أمرنا، فإن أمرنا إذا جاء ليس به خفاء كما ليس بالشمس إذا طلعت خفاء، وما يدريك إن قال الناس: إنه يأتي من المشرق فيأتي الله به من المغرب، وما يدريك إن قال الناس: إنه يأتي من المغرب فيأتي الله به من المشرق، وما يدريك لعله سيهدى إلينا كما تهدى العروس

54 - İbn Tāvūs'un isnâdını hafız ederek Zekerıyyâ'nın kitabından naklettiği bu rivayete göre Hz. Ömer insanları, sünnetin düşmanı oldukları için re'y ehlinen uzak durmaya çağırıştır. İbn Tāvūs, *el-Fiten*, 308 (No: 429).

55 - es-Seyyid Radıyuddîn 'Alî b. Mūsâ İbn Tāvūs, *Keşfu'l-Maĥacca li-Şemerati'l-Muĥca*, nşr. Muhammed el-Ĥassûn (Ĥumm: Mektebu'l-İ'lâmi'l-İslâmî, 1375-1956), 164-165.

56 - Rivayet aynı senedle İbn Hanbel'in el-Musned'inde de yer almaktadır. Ebū Abdillâh Ahmed b. Muhammed Aĥmed b. Ĥanbel, *Musnedu'l-İmâm Aĥmed b. Ĥanbel*, nşr. Şu'ayb el-Arna'ût, Muşşid 'Ādil, ed. Şu'ayb el-Arna'ût Muşşid, 'Ādil (Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1421-2001), 18/279 (No: 11756).

57 - İbn Tāvūs, *el-Fiten*, 325.

58 - İbn Tāvūs, *el-Fiten*, 308-309 (No: 430-431).

59 - Hz. Peygamber (s.a.v.) vefat ettiğinde sekiz yaşlarında olan Ebū't-Tufeyl 'Āmir b. Vāşile, Hz. Ali'nin oğlu Muhammed İbnu'l-Ĥanefıyye'nin yakın çevresinden biridir. Ebū 'Abdullâh Muhammed b. Sa'd İbn Sa'd, *eş-Tabakātu'l-Kubrâ*, nşr. İĥsan 'Abbâs (Beyrut: Dâru Şâdir, 1388-1968), 2/215-216.

60 - İbn Tāvūs, *el-Fiten*, 343 (No: 506).

Rivayet, İbn Sa'd'ın (ö.230/845)⁶¹ yanısıra Zekeriyyâ'nın muasırı el-Fâkihî (ö.272/886)⁶² tarafından da nakledilmektedir. Her üç kaynakta da isnâd el-Velîd b. Cumey' de⁶³ birleşmektedir. Koyduğu bâb başlığına bakılırsa *İbn Tāvūs*'un rivayeti, *İbnu'l-Ḥanefiyye'nin* Mehdî'nin doğudan da batıdan da gelebileceğini, bir başka deyişle nereden zuhur edeceğinin belli olmayacağını haber verdiği *şeklinde* anladığı veya böyle okumak istediği anlaşılmaktadır. Ancak Zekeriyyâ'nın rivayeti zikrettiği siyak-sibaka/bağlama bakılırsa rivayetin bu bâb başlığını çağrıştırdığını söylemek zorlama bir tevil gibi gözükmemektedir. O, bu rivayeti Hz. Peygamber'den (s.a.v.) sonra Müslümanların Mekke⁶⁴, Medine⁶⁵, Mısır⁶⁶ ve Kûfe⁶⁷ gibi İslam beldelerini zamanla terk edeceklerini haber veren rivayetlerin akabinde zikretmiştir. Rivayete göre de İbnu'l-Ḥanefiyye Mekke'yi terk etmek isteyen Ebū't-Ṭufeyl'i bu arzusundan vazgeçirmeye çalışmaktadır. el-Fâkihî'nin rivayeti serdettiği bağlam bu durumu teyid etmektedir. “ذُكِرَ الْمَقَامَ بِمَكَّةَ وَالْجَوَارِ بِهَا وَمَنْ أَقَامَ بِهَا مِنَ الْخُلَفَاءِ وَالْتَرَعِيبِ” bâb başlığı altında bir dizi rivayete yer veren el-Fâkihî, Zekeriyyâ'nın rivayetinin nasıl anlaşılması gerektiğine ışık tutacak bir başka Ebū't-Ṭufeyl rivayetine daha yer vermektedir. Buna göre Ebu't-Ṭufeyl bir gün Muhammed b. 'Alî (İbnu'l-Ḥanefiyye)'nin yanına gelerek artık Mekke'de durumun iyice ağırlaştığını ve burada yaşamanın zorlaştığını, bu yüzden Mekke'den ayrılmak istediğini ifade eder. Bunun üzerine İbnu'l-Ḥanefiyye, “Ey Ebu't-Ṭufeyl! Yiyeyeğin bir ağaç dahi olsa sakın Mekke'den çıkmayasın!”⁶⁸ der. Bu rivayetin biraz ilerisinde zikredilen ve Zekeriyyâ'nın da kitabında yer verdiği rivayet birlikte okunduğunda doğudan ya da batıdan gelecek olanın Mehdî değil, Allah'ın rızkı olduğu anlaşılmaktadır. İbnu'l-Ḥanefiyye, en yakın adamlarından biri olan Ebu't-Ṭufeyl'e rızkını Allah'a havale eden güvercin misali Allaha tevekkül etmesini, zira rızkın nerden geleceğini kimsenin bilemeyeceğini, bazen doğudan bazen batıdan gelebileceğini söylemiş olmaktadır.

Bu örnek bize bazen İbn Tāvūs'un okuyucuyu manipüle edecek *şekilde* Zekeriyyâ'nın kitabına müdahale ettiği izlenimini vermektedir. Ancak, yine de Zekeriyyâ'nın kitabının bilhassa ajandasında mehdîlik⁶⁹ olan *İbn Tāvūs* için zengin bir içeriğe sahip olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Aşağıda bize ulaşan sınırlı sayıdaki rivayet ışığında Zekeriyyâ b. Yahyâ'nın kitabına ilişkin kısa bir muhteva özeti sunulacaktır. Ancak bundan önce en azından elimizdeki sınırlı sayıdaki bu rivayetlerden hareketle *İbn Tāvūs*'un hafzetmediği isnâdları esas alarak müellifin bu eserinde nakilde bulunduğu şeyhlerinin bir listesini sunmak istiyoruz. Böylece buradaki isimleri, ez-Zehebî'nin Zekeriyyâ'nın şeyhlerine dair sunduğu en kapsamlı listeye mukayese etme imkanına sahip olacağız.

61 - İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 5/97.

62 - Ebū Abdullah Muhammed b. İshâk el-Mekkî el-Fâkihî, *Aḥbâru Mekke fî Kadîmi'd-Dehri ve Ḥadîsihi*, nşr. Abdülmelik Abdullah Dehîş (Beyrut: Dâru Ḥaḍar, 1414–1993), 2/270.

63 - Kūfeli el-Velîd b. Abdullah b. Cumey' ez-Zuhrî, şîka ravilerden aşırı teferrüdü sebebiyle hadisiyle ihticâc olunacağını söylemiştir. Bununla beraber Yahyâ b. Ma'in ve 'Iclî gibi hadisçiler onu tevşîk etmişlerdir. İbn Mâce hariç Kutub-i sitte imamlarının rivayetlerinde hadisleri mevcuttur. Ebū Bekr el-Bezzâr onun aşırı bir Şî'î olduğunu bilgisini vermektedir. Muhammed b. Ḥibbân b. Ahmed el-Bustî İbn Ḥibbân, *el-Mecrūhîn mine'l-Muḥaddîsîn ve'd-Du'afâ' ve'l-Metrūkîn*, nşr. Mahmūd İbrâhîm Zâyed (Haleb: Dâru'l-Va'y, 1396–1976), 3/3/78-79.; Ebū Bekr Ahmed b. 'Amr el-Bezzâr, *el-Baḥru'z-Zeḥḥâr*, nşr. Maḥfūzurrahmân Zeynullâh, 'Adil b. Sa'd, Şabrî'Abdulḥâlîk eş-Şâfi'î (Medine: Mektebetu'l-'Ulüm ve'l-Ḥikem, 1430–2009), 7/227; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 31/36-37.

64 - İbn Tāvūs, *el-Fiten*, 339 (No: 498).

65 - İbn Tāvūs, *el-Fiten*, 341 (No: 501-503).

66 - İbn Tāvūs, *el-Fiten*, 342 (No: 504).

67 - İbn Tāvūs, *el-Fiten*, 342 (No: 505).

68 - Fâkihî, *Aḥbâru Mekke*, 2/267.

69 - Nitekim eser, *el-Melâḥim ve'l-Fiten fî Zuhûri'l-Gâibi'l-Muntaẓar* adıyla birkaç kez basılmıştır. es-Seyyid Raḍiyuddîn 'Alî b. Mūsâ İbn Tāvūs, *el-Melâḥim ve'l-Fiten fî Zuhûri'l-Gâibi'l-Muntaẓar* (Ḳumm: Menşürātu'r-Raḍiyy, 1398).

3. ZEKERİYYÂ B. YAHYÂ'NIN KİTÂBU'L-FİTEN'DEKİ ŞEYHLERİ: EL-FİTEN'DEKİ HADİS NUMARASI

- İshâk b. Râheveyh (ö. 238/853)⁷⁰ :427, 457, 480
- Muḥammed b. Yahya ez-Zuhlî (ö. 258/872)⁷¹ :428, 455, 456, 457, 459, 465, 468, 469,475, 482, 498, 499, 506, 507, 508, 509, 512, 513, 514, 515
- 'Ubeyd b. Esbât b. Muhammed el-Ḳuraşî (ö. 250/864)⁷² :452
- 'Abdulḳuddūs el-'Atṭâr (?)⁷³ :458, 461, 466, 473
- Ebū Zâide Zekerıyya b. Yahyâ b. Ebî Zâide⁷⁴ : 460
- Muḥammed b. el-Ḥasen (?)⁷⁵ : 462
- Muḥammed b. es-Seriyy (?)⁷⁶ : 463
- Sufyân b. Vekî' (ö. 247/861)⁷⁷ :464, 467, 470, 477, 478, 479, 480
- Muḥammed b. Ḥâlid eş-Şeybânî⁷⁸ : 471.
- İbrâhîm b. Muḥammed el-Ḥuzâ'î(?)⁷⁹ : 472
- Aḥmed İbnu'l-Vahîd/Vuḥayd(?)⁸⁰ : 474
- 'Abbâd b. Ya'ḳûb er-Revâcinî (ö. 250/864)⁸¹ : 476

70 - Döneminin en önde gelen hadis imamlarından biri olarak gösterilen İbn Râheveyh belli başlı ilim beldelerine yaptığı seyahatlerden sonra nihayet Nisâbü'rî'ya yerleşmiş, hadisleri oradan yayılmıştır. Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 2/373.

71 - Nisâbü'rî'daki Ehl-i Hadis'in imamı olarak kabul edilir. Irak'ta İbn Hanbel veya Medine'de Malik b. Enes ne ise Nisâbü'rî'da da ez-Zuhlî aynı mesabede sayılmıştır. İbn Şihâb ez-Zuhrî'nin ilmî mirasını derleyip topladığı için kendisine ez-Zuhrî de denmiştir. İslam coğrafyasındaki ilim beldelerinin hemen hemen tamamına seyahat etmiş oralardaki hadisleri toplamıştır. Zehebî, *Nubelâ'*, 12/273.

72 - el-Buḥârî, et-Tirmizî ve İbn Mâce'nin de rivayette bulunduğu 'Ubeyd b. Esbât şîka olarak nitelendirilmektedir. Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 19/184-185.

73 - el-Buḥârî, et-Tirmizî, en-Nesâî ve İbn Mâce'nin de rivayette bulunduğu Ebū Bekr el-'Atṭâr şîka ve şadûk olarak nitelendirilmiştir. Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 18/240.

74 - Ebu'l-Faḍl Şihâbüddîn Ahmed İbn Ḥacer el-Asḳalânî, *Tehzîbu'l-Tehzîb* (Hind: Dâiretu'l-Me'arifi'n-Nizamiyye, 1396-1976), 3/335.

75 - *Mechûl*.

76 - Tam olarak tespit etmek mümkün olmamakla birlikte bu ismin et-Ṭaberânî'nin de şeyhlerinden biri olan Muḥammed b. es-Seriyy b. Mihrân el-Bagdâdî veya Muḥammed b. es-Seriyy b. Sehl el-Bezzâz el-Bağâdî olması muhtemeldir.

77 - Vekî' İbnu'l-Cerrâh'ın oğlu olan Sufyân, babasının aksine hadis rivayetinde olumsuz bir imaja sahiptir. Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 21/202-203.

78 - Kesin olarak teyid etmek mümkün olmamakla beraber bu ismin Ahmed b. Hanbel, Ḥumeyd b. Zenceveyh ve Hişâm b. 'Ammâr gibi isimlerden de hadis dinleyen Muḥammed b. Ḥâlid b. Yezîd eş-Şeybânî (Ebū Bekr eş-Şeybânî) olması kuvvetle muhtemeldir. Ebū'l-Ḳâsım 'Alî b. el-Ḥasen İbn 'Asâkir, *Târîḫü Medineti Dimaşk ve Zikru Faḍlihâ ve Tesmiyetü men Hallehâ mine'l-Emâsîl ev İctâze bi-Nevâhihâ min Vâridihâ ve Ehlihâ*, nşr. 'Amr b. Ğurâme el-'Umrevî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1415-1995), 52/388-389.

79 - Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Bustî İbn Hibbân, *es-Şîkât*, nşr. Dâiretu'l-Me'arifi'l-'Osmâniyye (Hindistan: Dâiretu'l-Me'arifi'l-'Osmâniyye, 1393-1973), 8/78.

80 - *Mechûl*.

81 - Kūfeli Ebū Sa'îd 'Abbâd b. Ya'ḳûb er-Revâcinî aşırı bir Şî'î olmakla birlikte şadûk bir muhaddis olarak nitelendirilmektedir. Hatta Ebū Ḥâtim onun için şîka olduğunu ifade eder. El-Buḥârî, et-Tirmizî ve İbn Mâce gibi hadisçiler kendisinden rivayette bulunmuştur. Ehl-i Beyt'in feđâilî ve başka gurupların mesâlibi konusunda munker rivayetleri vardır. Ebū Aḥmed 'Abdullâh b. 'Adiy el-Curcânî İbn 'Adiy, *el-Kâmil fi Du'afâ'i'r-Ricâl*, nşr. Mâzin Muḥammed es-Sersâvî (Riyâd: Mektebetu'r-Ruşd, 1434-2013), 5/559; Zehebî, *Nubelâ'*, 11/536-537.

• 'Alī b. el-Ḥasen ez-Zuḥlī (250/864 civarı) ⁸²	:485, 495, 500, 515
• İshāk b. Mūsā ⁸³ (el-Ḥaṭmī ö. 244/858)	:486
• el-Ḥuseyn b. 'Amr el-'Ankezi(?) ⁸⁴	: 489, 490
• Aḥmed b. Sa'īd ed-Dārimī (ö. 253/867) ⁸⁵	: 491, 492
• 'Alī b. Seleme (ö.252/866) ⁸⁶	: 493, 497
• İbrāhīm b. 'Abdullah es-Sa'dī (ö.267/880) ⁸⁷	:494
• Ya'qūb b. İbrāhīm ed-Devraḳī (ö. 252/866) ⁸⁸	:496
• Eyyūb (b. el-Ḥasen?) ⁸⁹	: 501
• Aḥmed (b. Sehl en-Neysābūrī (ö. 282/895) ⁹⁰	: 505
• Naşr b. 'Alī el-Cehdamī (ö. 250/864) ⁹¹	: 510
• İmam Muslim (ö. 261/875)	: 511

Yukarıdaki isimler Zekerıyyā b. Yahyā'nın sadece *Kitabu'l-Fiten*'deki şeyhleri olup İbn Tāvūs'un *el-Fiten*'indeki hadis numaraları esas alınarak her birinin karşısında ilişkili oldukları hadis veya hadislerin numaraları gösterilmiştir. Zekerıyyā'nın bu şeyhlerinden yaptığı nakiller ışığında burada öne çıkan bazı hususlara işaret etmek istiyoruz:

- » Zekerıyyā'nın, tesbit edemediğimiz ikisi (Muḥammed b. el-Ḥasen ve Aḥmed İbnu'l-Vaḥīd/Vuḥayd) dışındaki şeyhlerinin genel itibariyle hadis rivayetinde güvenilir kimseler oldukları görülmektedir.

82 - Ebu'l-Ḥasen 'Alī b. el-Ḥasen ez-Zuḥlī, el-Eftas olarak bilinir. Ebū Ya'lā el-Halīlī (ö. 446/1055), şadük olduğunu ve Nisāburlular dışında kimsenin kendisinden hadis almadığını ifade ederken Nisāburlu Ebū Ḥāmid ibnu'ş-Şarḳī (ö. 325/936) onun metruk olduğunu ve işitmediği şeyhlerden hadis naklettiğini ileri sürmüştür. El-Ḥākim (ö. 405/1014) ise onu Nisābur'da devrinin şeyhi olarak tanımlamaktadır. Ḥalīl b. Abdullāh b. Ahmed b. İbrāhīm b. el-Ḥalī el-Ḳazvīnī Ebū Ya'lā el-Ḥalīlī, *el-İrşād fī Ma'rifeti 'Ulemā'i'l-Ḥadīs*, nşr. Muḥammed Sa'īd 'Umar İdrīs (Riyād: Mektebetu'r-Ruşd, 1409–1988), 3/826; ez-Zehebī, el-Eftas'tan rivayet edenler listesinde Ebū Yahyā el-Bezzāz'ın adını da zikretmektedir. Zehebī, *Tārīḫü'l-İslām*, 19/147.

83 - Kesin olarak teyid etmek mümkün olmamakla beraber bu ismin Nisābūr kadılığı da yapmış olan ve Muslim, et-Tirmizī, en-Nesāi ve İbn Mâce'nin de kendisinden rivayette buldukları İshāk b. Mūsā b. 'Abdullāh el-Ḥaṭmī olması kuvvetle muhtemeldir. Zehebī, *Nubelā'*, 11/554.

84 - Ebu Zur'a'nın "doğru söylemezdi/كان لا يصدق" demesi dışında kendisi hakkında başka bir bilgiye rastlanmamıştır. Bununla birlikte İbn Sa'd'ın aktardığına göre Ziyād b. Ebī Sufyān ailesinin azadlısı olan babası 'Amr b. Muhammed el-'Ankezi (ö. 198/814) peygamber kıssalarına dair rivayetlere vukūfiyeti ile bilinen ve hadis rivayetinde oğlunun aksine şika olarak nitelenen bir isimdir. İbn Sa'd, *et-Ṭabaḳāt*, 6/403; Şemsuddīn Ebū 'Abdillāh ez-Zehebī, *Mizānu'l-İtidāl fī Naḳdi'r-ricāl*, nşr. 'Alī Muhammed el-Bicāvī (Beyrut: Dāru'l-Ma'rife, 1382–1963), 1/545; Mizzī, *Tehzību'l-Kemāl*, 22/222.

85 - En-Nesāi hariç Kutub-i Sitte imamlarının kendisinden rivayette bulunduğu Aḥmed b. Sa'īd b. Şaḫr ed-Dārimī, Ḥurāsān Emiri Abdullah b. Tāhīr'in himayesinde, hadis rivayet etmek üzere Nisābūr'a getirilmiş, ardından bir süre Seraḫs'ta kadılık yapmış, tekrar Nisābūr'a gelmiş ve orada vefat etmiştir. Zehebī, *Nubelā'*, 12/234.

86 - el-Buḫārī ve Muslim'in 'Alī b. Seleme Ebu'l-Ḥasen en-Nisābūrī'yi tevşik ettikleri nakledilmektedir. Mizzī, *Tehzību'l-Kemāl*, 20/451-452.

87 - Nisāburlu İbrāhīm b. 'Abdullah b. Yezīd es-Sa'dī, geniş çaplı ilmî seyahatlerde bulunan aynı zamanda edīb yönü de olan bir muhaddis olarak bilinmektedir. Zehebī, *Nubelā'*, 13/44.

88 - Devrinin önde gelen hadis imamlarından olan ed-Devraḳī hadis rivayetinde güvenilir kabul edilmiştir. Kütüb-i Sitte imamlarının tamamı kendisinden hadis almıştır. Zehebī, *Nubelā'*, 12/141-142.

89 - 501 No'lu hadiste "أيوب عن الحسن" şeklinde kaydedilen isimde, kanaatimizce yazma nüshadan yapılan yanlış okumadan dolayı 'an ve bin karıştırılmış olmalıdır. Bu durumda buradaki isim ez-Zāhid lakaplı Nisāburlu Ḥanefī fakihî ve re'y sahibi (şāhibu'r-re'y) Eyyūb b. el-Ḥasen (ö. 251/865) olmalıdır. Ḳuraşī, *el-Cevāhiru'l-Muḍḍıyye*, 1/443.

90 - Aḥmed b. Sehl b. Baḫr Ebu'l-'Abbās En-Neysābūrī, Aḥmed b. Ḥanbel ve İshāk b. Rāhūye gibi isimlerden işitmiş, geniş çaplı rihleleriyle bilinen bir hadisçidir. İbn 'Asākir, *Tārīḫü Dimaşḳ*, 71/160-161.

91 - Yaşadığı devrin önde gelen simalarından Ebū 'Amr künyeli Basralı Naşr b. 'Alī el-Ezdī, "el-Cehdamī el-Kebīr"ın torunu olduğu için "el-Cehdamī es-Sağīr" olarak anılır. Kutub-i sitte imamları başta olmak üzere ez-Zuḥlī, İbn Ebi'Dunyā ve Abdullah b. Aḥmed b. Ḥanbel gibi isimle kendisinden rivayette bulunmuştur. Zehebī, *Nubelā'*, 12/133-134.

- » Zekeriyyâ'nın şeyhlerine dair en kapsamlı listeyi aktaran ez-Zehebî'nin listesinde yukarıdaki şeyhlerden, İshâk b. Râheveyh'tan başka hiçbir isim yer almamaktadır. Bu da İbn Tāvūs'tan yaklaşık bir asır sonra vefat eden ez-Zehebî'nin Zekeriyyâ'nın kitabından haberdar olmadığını da göstermektedir.
- » Yukarıdaki liste göz önüne alındığında Zekeriyyâ'nın en çok rivayette bulunduğu isim yirmi rivayetle Muhammed b. Yahya ez-Zuhlî'dir. Ne el-Mizzî'nin ne de ez-Zehebî'nin eserlerinde sundukları ez-Zuhlî'den rivayet eden raviler listesinde Zekeriyyâ'nın adı yer almamaktadır. Bu bağlamda ez-Zuhlî ile ilgili dikkat çeken bir hususa işaret etmek yerinde olacaktır. Zekeriyyâ'nın ez-Zuhlî'den naklettiği ve çoğu Mehdî ile alakalı olan rivayetlerin hiçbirini başka kaynaklardan teyid edemediğimiz gibi, elimizdeki kaynak dışında Zuhlî'den *fiten* ve *melâhim* içerikli başka rivayetlere de rastlayamadık. Bununla birlikte örneğin Zekeriyyâ'nın "İshâk b. İbrâhîm el-Hanzâlî (İbn Râheveyh)←Cerîr←A'meş←Fıtr (b. Hâlîfe)←İsmâ'ıl b. Recâ←Babası←Ebû Sa'îd el-Hudrî" isnâdıyla naklettiği⁹² *na'l hadisini* (حديث النعل)⁹³ en-Nesâî (ö. 303/915) de İshâk b. Râheveyh *tarîkıyla* aynı senedle rivayet etmiştir.⁹⁴ Yine Şî'a'nın en sık başvurduğu rivayetlerden biri olan ve Zekeriyyâ'nın da "Muslim b. el-Haccâc ← Heddâb b. Hâlid el-Ezdî ← Hammâd b. Seleme ← Simâk b. Harb ← Câbir b. Semura" isnâdıyla İmam Muslim'den naklettiği "on iki halife" rivayeti⁹⁵ de aynı lafız ve senedle Muslim'in *eş-Sahîh*'inde de yer almaktadır.⁹⁶ Zekeriyyâ'nın Naşr b. 'Alî el-Cehdamî'den naklettiği⁹⁷ aynı rivayet yine aynı isnâdla Muslim'in Naşr b. 'Alî'den rivayeti olarak karşımıza çıkmaktadır.⁹⁸ Kuşkusuz tek tek tüm rivayetlerin senedlerini başka kaynaklardan teyid etmeye çalışmak makalemizin sınırlarını aşacaktır. Ancak, kendi zamanında tartışmasız Nisâbü'rî'un en önde gelen hadis şeyhlerinden biri olan Muhammed b. Yahyâ ez-Zuhlî'den aldığı rivayetlerden birinin dahi ez-Zuhlî *tarîkıyla* başka bir kaynakta karşımıza çıkmamış olması düşündürücüdür.

4. KİTÂBU'L-FİTEN'İN İÇERİĞİ

Zekeriyyâ b. Yahyâ en-Nisâbü'rî'nin *Kitâbu'l-Fiten*'i *merfû'*, *mevkûf* ve *makţû'* rivayetleri bir arada içermesiyle ve benzer muhtevalı konuları ele almasıyla Nu'aym b. Hammâd'ın *Kitâbu'l-Fiten*'i ile ciddi bir benzerlik arz etmektedir. Öyle ki Zekeriyyâ da Nu'aym'ın eserinin girişinde zikrettiği rivayetin bir benzeriyle giriş yapmaktadır.⁹⁹ Giriş rivayetini serdettikten sonra İbn Tāvūs her rivayeti ilişkilendirdiği bir *bâb* başlığı altında aktarmakta, bazen bir *bâb* altında birden fazla rivayete yer vermektedir.

92 - İbn Tāvūs, *el-Fiten*, 330 (No: 480).

93 - Bu rivayet, Hz. Ali'nin, Rasûlullah'ın çarığını onarması hadisesinden bahsettiği için literatürde (النعل) veya (خفف النعل) rivayeti şeklinde adlandırılmaktadır. Buna göre Rasûlullah bir gün şöyle dedi: "İçinizden biri, tıpkı benim Kuran'ın nuzûlu uğruna verdiğim mücadele gibi onun tev'îli uğruna mücadele edecektir." Orada bulunanlar onun kim olduğunu sorunca Hz. Peygamber (s.a.v.) "O, ayakkabıyı onarmakta olan şu kişidir." Cevabını vermiştir. O (s.a.v.) ayakkabısını onarması için Ali'ye vermişti. Rivayetle ilgili detaylı bilgi ve değerlendirme için bkz. Mahmut Demir, *Hadis ve İdeoloji : Şî-Sünnî İhtilafının Hadis Rivayetine Yansımaları* (Ankara: Otto Yayınları, 2015), 236.

94 - Ebû 'Abdirrahmân Ahmed b. Şu'ayb b. 'Alî el-Hürāsânî en-Nesâî, *es-Sunenu'l-Kubrâ*, nşr. Hasen 'Abdulmun'im Şelebî (Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1421-2001), 7/466 (No: 8488).

95 - İbn Tāvūs, *el-Fiten*, 346 (No:511).

96 - Bu rivayete göre Câbir b. Semura Rasûlullah'tan şöyle işittiğini nakletmektedir: "On iki halife var olduğu sürece, İslam güçlü/azîz olacaktır". Sonra bir şey dedi, ben anlamadım, ben de babama Peygamber'in ne dediğini sordum. Dedi ki: Peygamber (s.a.v.) şöyle dedi: "Onların tamamı Kureys'tendir." Muslim, *eş-Sahîh*, "Kitâbu'l-İmâre", 1 (No:1821).

97 - İbn Tāvūs, *el-Fiten*, 345 (No: 510).

98 - Muslim, *eş-Sahîh*, "Kitâbu'l-İmâre", 1 (No:1821).

99 - Ebû Zeyd ('Amr b. Ahtab-Muslim'in rivayetinde) *tarîkıyla* nakledilen *merfû'* habere göre Hz. Peygamber (s.a.v.) Bir gün sabah namazından başlamak suretiyle akşam namazına kadar her vakit namaz arasında verdiği hutbelerde kıyamete kadar neler olacağını haber vermiştir. Muslim, *eş-Sahîh*, "el-Fiten", 6 (no: 2892).; Ebû Abdillâh el-Mervezî Nu'aym b. Hammâd, *Kitâbu'l-Fiten*, nşr. Suheyl Zekkâr (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ty.); İbn Tāvūs, *el-Fiten*, 304 (No. 424). 511 No'lu rivayeti de doğrudan Muslim'den işittiğini düşünürsek Zekeriyyâ'nın bu rivayeti de Muslim'den almış olması kuvvetle muhtemeldir.

Bâb/Hadis No:	Bâb Başlığı
2/425:	154 yılından sonra evlatların en hayırlısının kızlar olacağı; 169'dan sonra da kadınların en hayırlılarının kısır olanlar olacağı
3/426:	<i>İnsanların</i> akıl tutulması yaşayacakları
4/427:	İnsanların hayvanlaşacakları ve başlarına gelecek beş fitne
5/428:	Ümmetin kötü ahvali (Vehen hadisi)
6/429:	Rey ehline ittibanın men edilmesi
7/430-431:	Ümmetin 73 firkaya ayrılacağı ve birinin kurtulacağı
8/432-434:	Kıyamet öncesi Hicaz'dan çıkacak ateş
9/435-438:	Kıyamet öncesi Ramazan'da belirecek ses
10/ 439-440:	Kıyamete yakın bir zamanda ayın iyice büyümesi
11/441:	Kabe'nin Habeşli kölelerce yıkılması ve Hacc'ın engellenmesi
12/442-443:	Ḳoştantîniyye'nin Ehl-i Beyt'ten biri tarafından fethedilecek olması
13/444:	Ümmet-i Muhammed'in çalâlette İsrailoğullarına tabi olması
14/445:	Siyah sancaklılar ve Ehl-i Beyt'en yeryüzünü adaletle dolduracak kişi
15/446-447:	Hz. Peygamber'in vefatından kısa bir süre sonra zulüm döneminin geleceği (zulmün adresi Emevîler, adaletin adresi Ehl-i Beyt)
16/448-449:	Acem'in Arab'a galip geleceği
17/450-451:	Ümeyyeoğullarının Zemmedilmesi: Peygamber'in sünnetini değiştirecekleri
18/452-454:	Rasûlullah (s.a.v.)'in müjdesi: Mehdî'nin zuhuru
19/455-456:	Mehdî ve Hidayet Önderlerinin Ehl-i Beyt'ten olacağına dair
20/457-460:	Mehdî'nin Ehl-i Beyt'ten olacağı
21/461:	Mehdî'nin vasıfları
22/462:	Mehdî'nin sancağında ne yazılacağı
23/463:	Bu işin bizimle başladığı gibi bizimle biteceği
24/464-465:	Mehdî'nin gelişyle adalet bolluk ve bereket geleceği
25/466-469:	Mehdî'nin ömrü: Yedi ya da dokuz yıl yaşayacağı
26/470-471:	Mehdî'nin insanlara yapacağı mali yardım
27/ 472:	Mehdî'nin zuhurundan önce güneşle beraber bir alametin belirmesi
28/473:	‘İsâ'nın (a.s) Mehdî üzerine nâzil olacağı
29/474-475:	Bir imama biat etmeden ölen kimsenin cahiliye ölümü üzere olacağı
30/476:	Rasûlullah'ın (s.a.v.) en-nâkişîn, el-kâsişîn ve el-mâriķîn ¹⁰⁰ ile savaşmayı emretmesi
31/477-479:	“Mu‘âviye'yi minberimde görürseniz öldürünüz” rivayeti

100 - Burada “en-nâkişîn(النكثين)” ile Cemel'de ahidlerine vefa göstermeyenler, “el-kâsişîn (القاسطين)” ile Şıffîn'de haksızlığı savunan Mu‘aviye taraftarları ve “el-mâriķîn (المارقين)” ile de Nehrevan'da İslam toplumundan ayrılan Hâricîler kastedilmektedir. Mecduddîn Ebu's-Se‘âdât İbnu'l-Eşîr, *en-Nihāye fî Ġarîbi'l-Ġadîs ve'l-Eşer*, nşr. Tâhir Ahmed ez-Zâvî, M. Muhammed eṭ-Ṭenâhî (Beyrut: el-Mektebetu'l-İlmiyye, 1399–1979), 4/60.

- 32/480: Rasûlullah'ının, 'Alî'ye, kendisine savaş açan Müslümanlarla savaşması talimatı
- 33/481-482: Benü Kāntūrâ'nın (Tükler) Başra'yı harab edecekleri
- 34/483-496: Cebrail'in, Hüseyin'in katledileceğini Rasûlullah (s.a.v.)'a bildirmesi ve Kerbela toprağından getirmesi, Hüseyin'in kanının Kudüs'te, her taşın altında görüldüğü
- 35/497: İnsanları Allah'ın dinini grup grup terk edecekleri
- 36/498: İslam'dan çıkacak olan Mekkelilerin bir daha İslam'a dönmeyecekleri
- 37/499: Bazı 'Alî taraftarlarının Mu'aviye'nin saflarına katılması
- 38/500: 'Alî b. Ebî Tâlib'ten Mehdî'ye işaret eden haberler
- 39/501-503 Medine'nin boşaltılması, çok az sayıda Müslüman'ın Medine'de ikamet edecek olması
- 40/504: Mısır'ın harab olacağı
- 41/505: Kufelilerin şehirlerini terk edecek olmaları
- 42/506: Mehdî'nin doğudan da batıdan da gelebileceği
- 43/507: Mehdînin varlığı hakkında
- 44/508: Mehdî'nin Fatıma evladından çıkacağı
- 45/509: Dünyada tek bir gün bile kalsa o gün Mehdî'nin mutlaka çıkacağı
- 46/510: Rasûlullah'ın (s.a.v.) on iki halifeyi tayin etmesi
- 47/511: Rasûlullah'ı on iki halifeyi tayin etmesi (Zekeriyya'nın doğrudan Muslim'den rivayeti)
- 48/512: On iki emîr/halife hakkında
- 49/513: Mehdî'nin zuhur alameti
- 50/514: Kufelilerin el-Mehdi'ye en sevimli insanlar olacağı
- 51/515: Ahzab Günü sahabenin casusluk göreviyle imtihanı
- 52/516: Tehlikelerden arınmak için yapılacak dua

Ştî gelenekteki dua metinlerinin en önemli kaynaklarından biri olan İbn Tāvūs, bu eserini Zekeriyyâ'nın kendi isnâdıyla İbn 'Abbās'a nispet ettiği bir duayla tamamlamaktadır. Buna göre İbn 'Abbās şöyle demiştir:

*Her kim bir gam veya kedere düşerse veyahut bir sultanın zulmünden korkarsa, yapacağı şu duası Allah tarafından kabul edilir:*¹⁰¹

أَسْأَلُكَ بِلَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ رَبَّ السَّمَاوَاتِ السَّبْعِ وَرَبَّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ، وَأَسْأَلُكَ بِلَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ رَبَّ الْعَرْشِ الْكَرِيمِ، وَأَسْأَلُكَ بِلَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ رَبَّ السَّمَاوَاتِ السَّبْعِ وَمَا فِيهِنَّ إِنَّكَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (ثم تسأل حاجتك)

101 - Bu dua el-Buḥārî tarafından yine İbn 'Abbās tarafından el-Edebu'l-Mufred'te nakledilmektedir. Ebü 'Abdullāh Muḥammed b. İsmâ'îl el-Buḥārî, *el-Edebu'l-Mufred*, nşr. Muḥammed Fu'ād 'Abdilbākî (Riyād: Mektebetü'l-Ma'ārif, 1419–1998), 248.

SONUÇ

Yukarıda yer verdiğimiz konu başlıklarından da anlaşılacağı üzere Zekerıyyā b. Yaḥyā en-Nisābūrî'nin *Kitābu'l-Fiten* adlı eseri, Hz. Peygamber (s.a.v.) sonrası yakın gelecekte ve kıyamet öncesinde meydana gelecek birtakım hadiselerden söz eden rivayetler içermektedir. Eser bu yönüyle Nu'aym b. Ḥammād'ın *Kitābu'l-fiten*'ini andırmaktadır. *İbn Tāvūs*'un fikrine uygun olarak da eserde *İmāmiyye Şī'ası'nın* imāmet ve Mehdî tasavvurunu yansıtan rivayetler başta olmak üzere Emevî karşıtı *meşālib* rivayetleri, Hz. Ali'nin savaşılarında haklı olduğunu, yanı sıra Ḥāricîleri zemmeden rivayetler öne çıkmaktadır. Ancak eserin içeriğine dair yaptığımız değerlendirmelerin *İbn Tāvūs*'un bize ulaştırdığı rivayetlerle sınırlı olduğunu ifade etmemiz gerekir.

Zekerıyyā b. Yaḥyā en-Nisābūrî'nin hadis alanında birçok eser tasnif ettiğine dair biyografi kaynaklarının verdikleri bilgi ancak yedinci/on üçüncü asrın ortalarında *İbn Tāvūs* sayesinde doğrulanmış olmaktadır. Asıl dikkat çekici husus kitabın şöhret bulması bir yana yedinci asra kadar hiç gün yüzüne çıkmamış olmasıdır. Bunun coğrafî şartlarla ya da mezhep taassubuyla izah edilmesi yeterli olmayabilir. Örneğin *Menākıbu Ebî Ḥanîfe* adlı eserinde Zekerıyyā'nın aynı adlı eserine sık sık atıfta bulunan Ḥuvārezm(Harezmi)li Hanefî alimi el-Muvaffak el-Mekkî'nin onun *el-Fiten*'inden habersiz olması düşündürücüdür. Zira el-Mekkî'nin Zekerıyyā'nın eserine benzer olarak *Şī'î düşünceleri destekleyen rivayetleri muhtevi Menākıbu 'Alî* adlı eserin sahibi olduğu bilinmektedir.

Bu durumda Zekerıyyā dahil Nisābūr'u da içine alan Ḥorāsān bölgesinde, *furū*'da Hanefî olan alimlerin *uşūlde* Mu'tezilî (el-Mekkî'nin hocası ez-Zemaḥşerî gibi) olabildikleri veya yerine göre *Şī'î* çizgiyi benimzedikleri görülebilmektedir. Bu durum Hanefî gelenekteki Ehl-i beyt'e yönelik *sempatinin bir yansıması olarak değerlendirilebileceği gibi tarihsel olarak* Hanefîlikle Sunnîliğin ayrıştığı ya da örtüşmediği noktaları göstermesi bakımından kayda değer bir örnektir.

Zekerıyyā'nın bilhassa Mehdî ile ilgili *Şī'a'nın* dayandığı temel rivayetleri Nisābūr'da Ehl-i hadis'in tartışmasız lideri olarak bilinen Muhammed b. Yaḥyā ez-Zuhlî'den almış olması, dahası işbu ez-Zuhlî rivayetlerine, elimizdeki kaynaklarda izine rastlayamamış olmamız da kayda değer bir başka husustur. Dolayısıyla eser ez-Zuhlî hakkında yapılacak çalışmalarda mutlaka görülmesi gereken bir kaynaktır.

Son olarak şunu ifade edelim ki Hanefî mezhebinde biyografi geleneğini inceleyen bir çalışmada Zekerıyyā b. Yaḥyā'nın sadece *Menākıbu Ebî Ḥanîfe* adlı eseriyle tanıtılmasında görüldüğü üzere, literatür çalışmalarında *Şī'î* kaynakların görülmemiş olması kanaatimizce ciddi bir eksikliktir.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed. *Musnedu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. ed. Şu'ayb el-Arna'ût Murşid, 'Âdil. nşr. Şu'ayb el-Arna'ût, Murşid 'Âdil. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1421–2001.
- Aşkalânî, Ebû'l-Fağl Şihâbüddîn Ahmed İbn Hacer el-. *Tehzîbu'l-Tehzîb*. 12 Cilt. Hind: Dâiretu'l-Me'airifi'n-Nizamiyye, 1396–1976.
- Başoğlu, Tuncay. “Tezkiye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 41/77-79. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Beyhakî, Ahmed b. el-Huseyn b. 'Alî el-. *el-Kırâe Hâlfe'l-İmâm*. nşr. Muhammed es-Sa'îd b. Besyünî Zeglül. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1405–1985.
- Beyhakî, Ahmed b. el-Huseyn b. 'Alî el-. *Kitâbu'l-Esmâ' ve's-Şifât*. nşr. Abdullah b. Muhammed el-Hâşâdî. 2 Cilt. Cidde: Mektebetu's-Sevâdî, 1413–1993.
- Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. 'Amr el-. *el-Bahrü'z-Zehhâr*. nşr. Maḥfuzurrahmân Zeynullâh, 'Adil b. Sa'd, Şabrî' Abdulhâlık eş-Şâfi'î. 18 Cilt. Medine: Mektebetu'l-'Ulüm ve'l-Hikem, 1430–2009.
- Buhârî, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. İsmâ'il el-. *et-Târîhu'l-Evsaf*. nşr. Maḥmûd İbrâhîm Zâyed. 2 Cilt. Kahire: Mektebetu'd-Dâri't-Turâş, 1397–1977.
- Buhârî, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. İsmâ'il el-. *el-Câmi'u'l-Musnedu's-Şahîhu'l-Muḥtaşar*. nşr. Muhammed Zuheyr en-Nâsır. 9 Cilt. Beyrut: Dâru Tûku'n-Necât, 1422–2001.
- Buhârî, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. İsmâ'il el-. *el-Edebu'l-Mufred*. nşr. Muhammed Fu'âd 'Abdilbâkî. Riyâd: Mektebetu'l-Ma'ârif, 1419–1998.
- Bulliet, Richard W. *The Particians of Nishapur : a study in medieval Islamic social history*. Cambridge : Harvard University, 1972.
- Çeker, Huzeyfe. *Hanefî Mezhebinde Biyografi Geleneği*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Çelebi, İlyas. *İtikadî Açından Uzak ve Yakın Gelecekle İlgili Haberler (Fiten-Melhim-Kıyamet Alametleri)*. İstanbul: Kitabevi, 1996.
- Demir, Mahmut. *Hadis ve İdeoloji : Şiî-Sünnî İhtilafının Hadis Rivayetine Yansımaları*. Ankara: Otto Yayınları, 2015.
- Ebû Sa'd el-Kuşeyrî, Abdullah b. 'Omar b. Ebî Mañşür. *el-Erba'un fi Mesânidi'l-Meşâyihi'l-İsrîn 'ani'l-Aşhâbi'l-Erba'in*. nşr. Bedr b. Abdullah el-Bedr. Riyâd: Eđvâ'u's-Selef, 2. Basım, 1420–2000.
- Ebû Ya'lâ el-Halîlî, Halîl b. Abdillâh b. Ahmed b. İbrâhîm b. el-Halî el-Kazvîni. *el-İrşâd fi Ma'rifeti 'Ulemâ'i'l-Hadîş*. nşr. Muhammed Sa'îd 'Umar İdrîs. 3 Cilt. Riyâd: Mektebetu'r-Ruşd, 1409–1988.
- Fâkihî, Ebû Abdullah Muhammed b. İshâk el-Mekkî el-. *Aḥbâru Mekke fi Kadîmi'd-Dehri ve Hadîsihi*. nşr. Abdumelik Abdullah Dehiş. 6 Cilt. Beyrut: Dâru Hađar, 1414–1993.
- Fârisî, Ebû'l-Hasen Abdulgâfir b. İsmâ'il Abdulgâfir el-. *el-Halkatü'l-ülâ min Târîhi Nisâbüri = Kitâbu's-Siyâk li- Târîhi Nisâbüri*. nşr. Muhammed Kâzım el-Mahmûdî. Qumm: Cemâ'atu'l-Muderrisin, 1403–1982.
- Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdullah el-Hâkim en-Nisâbüri el-. *el-Mustedrek 'ala's-Şahîḥayn*. nşr. Muştafâ 'Abdulqâdir 'Aḫâ. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1411–1990.
- Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdullah el-Hâkim en-Nisâbüri el-. *Ma'rifetu 'Ulûmi'l-Hadîş*. nşr. Ahmed b. Fâris es-Selüm. Beyrüt: Dâru İbn Hâzm, 1424–2003.
- Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdullah el-Hâkim en-Nisâbüri el-. *Târîhu Nisâbüri (Tabâkatu Şuyūhi'l-Hâkim)*. nşr. Ebû Mu'aviye Mâzin b. 'Abdurrahmân. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1427–2006.
- Halîfe en-Nisâbüri, Ahmed b. Muhammed b. el-Hasen el-. *Telḥîşu Târîhi Nisâbüri*. Tahran: Kitâbhâne İbn Sînâ, ty.
- Hânsârî, Muhammed Bâkır b. Zeynilâbidîn b. Ca'fer el-Müsevî el-. *Ravđātu'l-cennât fi ahvâli'l-'ulemâ' ve's-sâdât*. 5 Cilt. Beyrut: ed-Dâru'l-İslâmiyye, 1411–1991.
- Hârişî, Ebû Muhammed Abdillâh b. Muhammed el-. *Musnedu Ebî Hanîfe*. nşr. Ebû Muhammed el-Asyüfî. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1429–2008.
- Haṭîb, Ebû Bekr Ahmed b. 'Alî b. Şâbit el-Bağdâdî el-. *Târîhu Bağdâd*. nşr. Beşâr 'Avvâd Ma'rûf. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1422–2002.
- Heyet, Âyetullâh 'Alî el-Kürânî ve. *Mu'cemu Aḥādîsi'l-Mehdî*. nşr. Mu'essesetu'l-Me'arifi'l-İslâmiyye. 8 Cilt. Qumm: Mu'essesetu'l-Me'arifi'l-İslâmiyye, 2. Basım, 1428–2002.
- Hurr el-'Âmilî, Muhammed b. el-Hasen b. 'Alî el-. *Emelu'l-Âmil*. nşr. es-Seyyid Ahmed el-Huseynî. 2 Cilt. Qumm: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1362–1943.
- İbn A'sem, Ebû Muhammed b. A'sem el-Küfî. *Kitâbu'l-Futūḥ*. nşr. 'Alî Şirî. 9 Cilt. Beyrüt: Dâru'l-Ađvâ', 1991.
- İbn Bâbeveyh, Ebû Ca'fer Şeyḫ Şadûk Muhammed b. Ali b. Huseyn. *Kemâlu'd-dîn ve Temâmu'n-ni'me*. Qumm : Muessesetu'n-Neşri'l-İslâmî, 1984.
- İbn Havkal, Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Naşîbî el-Bağdâdî. *Şüratu'l-'Arđ*. 2 Cilt. Beyrüt: Dâru Sâdir, ts.

- İbn Hıbbân, Muhammed b. Hıbbân b. Ahmed el-Bustî. *el-Mecrûhîn mine'l-Muhaddisîn ve'd-Du'afâ' ve'l-Metrûkîn*. nşr. Mahmûd İbrâhîm Zâyed. Haleb: Dâru'l-Va'y, 1396–1976.
- İbn Hıbbân, Muhammed b. Hıbbân b. Ahmed el-Bustî. *es-Sikât*. nşr. Dâiretü'l-Me'ârifî'l-'Osmâniyye. 9 Cilt. Hindistan: Dâiretü'l-Me'ârifî'l-'Osmâniyye, 1393–1973.
- İbn Mende, Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. Muhammed b. İshâk el-'Abdî el-İsfahânî. *el-Mustahrec min Kutubi'n-Nâs li't-Tezkire ve'l-Mustetraf min Ahvâli'n-Nâs li'l-Ma'rife*. nşr. 'Amir Hasen Şabrî et-Temîmî. 3 Cilt. Bahreyn: Vezâretü'l-Adl ve's-Şu'ûni'l-İslâmiyye-İdâretü's-Şu'ûni'd-Dîmiyye, 1413–1993.
- İbn Sa'd, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Sa'd. *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*. nşr. İhsan 'Abbâs. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Şâdir, 1388–1968.
- İbn Tāvūs, es-Seyyid Rađıyuddîn 'Alî b. Mūsâ. *el-Melâhim ve'l-Fiten fî Zuhûri'l-Gâibi'l-Muntazar*. umm: Menşürâtu'r-Rađıyy, 5. Basım, 1398.
- İbn Tāvūs, es-Seyyid Rađıyuddîn 'Alî b. Mūsâ. *et-Teşrif bi'l-Minen fi't-Ta'rif bi'l-Fiten*. nşr. Mu'essesetu Şahîbi'l-Emr. İsfahân: Mu'essesetu Şahîbi'l-Emr, 1416–1996.
- İbn Tāvūs, es-Seyyid Rađıyuddîn 'Alî b. Mūsâ. *Keşfu'l-Mahacca li-Semerati'l-Muhca*. nşr. Muhammed el-Hassûn. umm: Mektebu'l-İ'lâmi'l-İslâmî, 1375–1956.
- İbn 'Adıyy, Ebû Ahmed 'Abdullâh b. 'Adıy el-Curcânî. *el-Kâmil fî Du'afâ'i'r-Ricâl*. nşr. Mâzin Muhammed es-Sersâvî. 11 Cilt. Riyâd: Mektebetu'r-Ruşd, 1434–2013.
- İbn 'Asâkir, Ebû'l-Kâsım 'Alî b. el-Hasen. *Târîhu Medîneti Dımaşq ve Zıkrü Fađlihâ ve Tesmiyetü men Hallehâ mine'l-Emâsil ev İctâze bi-Nevâhîhâ min Vâridihâ ve Ehlihâ*. nşr. 'Amr b. Ğurâme el-'Umrevî. 80 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1415–1995.
- İbnu'l-Eşîr, Ebû'l-Hasen 'Alî b. Ebî'l-Kerem Muhammed el-Cezerî. *el-Kâmil fî't-Târîh*. nşr. 'Abdusselâm et-Tedmurî. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kiâbi'l-'Arabî, 1417–1997.
- İbnu'l-Eşîr, Mecduddîn Ebu's-Se'âdat. *en-Nihâye fî Ğaribi'l-Ğadîs ve'l-Eşer*. nşr. Tâhir Ahmed ez-Zâvî, M. Muhammed et-Tenâhî. 5 Cilt. Beyrut: el-Mektebetu'l-İlmiyye, 1399–1979.
- Kâtib Çelebî, Hacı Halife Mustafa b Abdullah. *Keşfu'z-Zunûn 'an Esâmî'l-Kütüb ve'l-Funûn*. 6 Cilt. Bağdâd: Mektebetu'l-Muşennâ, 1941.
- Kohlberg, Etan. *A Medieval Muslim scholar at work : İbn Tawus and his library*. Leiden: E.J. Brill, 1992.
- uraşî, Muhyiddin Ebû Muhammed 'Abdukâdir el-. *el-Cevâhiru'l-Muğıyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*. nşr. 'Abdufettâh Muhammed el-Hulv. 4 Cilt. Kahire: Hecer, 1413–1993.
- Kurt, Hasan. *Türk-İslam dönemine geçişte Tahiroğulları*. Ankara : Araştırma Yayınları, 2002.
- Madisî, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed el-Beşşârî el-. *Ahsenu'l-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlim*. nşr. M.J.DE GOEJE. Kahire: Mektebetu Medbûlî, 3. Basım, 1411–1991.
- Mekkî, el-Muvaffâk b. Ahmed b. Muhammed el-. *Menâkıbu Ebî Hanîfe (el-Bezzâzî'nin Menâkıbu'l-İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfe'si ile birlikte)*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1401.
- Mizzî, Cemâluddîn Ebû'l-Haccâc Yûsuf b. 'Abdurrahmân el-. *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâ'i'r-Ricâl*. nşr. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf., 1400–1980.
- Muslim, Ebû'l-Huseyn Muslim b. Haccâc el-uşeyrî. *el-Musnedu's-Şahîhu'l-Muhtaşar mine's-Sunen bi-Nakli'l-'Adli 'ani'l-'Adli, Mevsü'atu'l-Hadîsi's Şerif-el-Kutubu's-Sitte- Birleşik Baskı*. Riyâd: Dâru's-Selâm, 1421.
- Nesâî, Ebû 'Abdirrahmân Ahmed b. Şu'ayb b. 'Alî el-Ğorâsânî en-. *es-Sunenu'l-Kubrâ*. nşr. Hasen 'Abdulmun'im Şelebî. 12 Cilt. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1421–2001.
- Nu'aym b. Hammâd, Ebû Abdillâh el-Mervezî. *Kitâbu'l-Fiten*. nşr. Suheyl Zekkâr. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, ty.
- Özgüdenli, Osman Gazi. "Nişâbur". 33/149-151. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Pırlanta, İsmail. *Orta Çağ'ın incisi Nişabur*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2013.
- Şa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-. *el-Keşf ve'l-Beyân*. nşr. Heyet. 33 Cilt. Cidde: Dâru't-Tefsîr, 1436–2014.
- Yâkût el-Ğamevî, Ebû Abdullâh Şihâbuddin Yâkût b. 'Abdullâh er-Rûmî. *Mu'cemu'l-Buldân*. Beyrut: Dâru Şâdir, 1415.
- Zehabî, Şemsuddîn Ebû 'Abdillâh ez-. *Mizânu'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-ricâl*. nşr. 'Alî Muhammed el-Bicâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1382–1963.
- Zehabî, Şemsuddîn Ebû 'Abdillâh ez-. *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*. nşr. Şu'ayb el-Arnâvuţ. 25 Cilt. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 3. Basım, 1405–1985.
- Zehabî, Şemsuddîn Ebû 'Abdillâh ez-. *Târîhu'l-İslâm ve Vefayâtu'l-Meşâhiri'l-A'lâm*. nşr. 'Abdusselâm et-Tedmurî. 52 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1413–1993.

EXTENDED ABSTRACT

There are many hadith-related non-extant works that have survived only in name within the literature. And many a manuscript in the archives of the libraries that await discovery. On the other hand, there are some books in the literature that we have not come across in the literature, but that we could recover and access somehow. This article introduces and examines a lost literary work which can however be recovered through *al-Fıtan wa al-malāḥim* of Raḍıyuddīn 'Alī b. Tāvūs el-Ḥıllī (ö. 664/1266), one of the most prominent Shī'ite/ İmāmī scholars of VIIth-XIIIth century. It is one of the books that survived the Mongol invasion in the work of 'Alī b. Tāvūs. To be precise, İbn Tāvūs' work, *al-Tash-rīf bi'l-minan fı'l-ta'rīf bi'l-fıtan* (or *al-Fıtan wa al-malāḥim*), is the compilation of three distinct *malāḥim* works and Zakariyyā's work constitutes only the third part of it.

The author of this work titled *Kitāb al-Fıtan* is Nisābūrī Zakariyyā b. Yaḥyā b. el-Ḥārīş, who is a Hanafī scholar of 3rd-9th century. The information given by the biographical sources that Zekerıyyā classified many works in the field of hadith is only confirmed by İbn Tāvūs in the middle of the seventh / thirteenth century. By bringing to light a lost work in the genre of hadith, we hope to have contributed in the field of hadith studies. Furthermore, when we consider the fact that the book contains anti-Umayyad *maşālib* reports as well as narrations on Mahdī, it gives the impression that it is authored for the purpose of supporting the Shī'ite doctrine. It will be elaborated in this article why this work is not visible in the Sunnī circles at all and, based on the content analysis of the work, the attribution of this work to its author will also be studied.

The work that we are examining in this article contains narrations that mention some events taking place in the near future after the death of the Prophet (pbuh) and before the Day of Judgement. This is essentially characteristic of all *fıtan* books as it has been seen in the *Kitāb al-fıtan* of Nu'aym b. Ḥammād el-Marwazī and any chapter named *Fıtan* or *Malāḥim* in the other hadith books. But the Zakariyyā's *al-Fıtan* contains more than what an ordinary *al-Fıtan wa al-malāḥim* does. There are ninety-two narrations under fifty-two subjects in İbn Tāvūs's classification of Zakariyyā's *al-Fıtan*. We find in this work lots of anti-Umayyad narrations as well as narrations reflecting the Mahdī imagination of the İmāmī sentiment, all of which fit quite well with İbn Tāvūs' mindset and sectarian inclinations. We also read in the book many traditions mentioning that Ali was right in his wars against Mu'āviya b. Abī Sufyān and Ḥārīcī groups. In this regard, it can be said that İbn Tāvūs has classified Zakariyyā's *al-Fıtan* in accordance with his own sectarian agenda. Could it be the reason why the book is not known in Sunnī circles? Any answer to

this question needs to be verified. But the book deserves more attention for some other reasons.

First of all we need to there is a point that should be noticed regarding Zakariyyā's sanads (chains of narrations) and his shuyūḥ (teachers) from whom he transmitted the hadiths. We have listed twenty-three teachers of Zakariyyā from the extant part of the book. However only one of those twenty-three teachers is mentioned by al-Zahabī who had hitherto been presumed to have provided the largest and most detailed list of his shuyūḥ. Furthermore, when our list is taken into consideration, Muhammed b. Yaḥyā al-Zuhlī, the Grand Imam of Ahl al-hadith in Nishapur in his time, is the person from whom Zakariyyā narrated the most. Neither al-Zuhlī is mentioned as a teacher of Zakariyyā nor Zakariyyā is mentioned as a student of al-Zuhlī by al-Zahabī, the most prominent biographer of both Zakariyyā and al-Zuhlī, or by al-Mizzī, another prominent biographer of al-Zuhlī. Another interesting point that we would like to draw attention to is the fact that almost all of the narrations that Zakariyyā made from al-Zuhlī are about the Mahdī. And if it were not for Zakariyyā's *al-Fitan*, we would not have come across any of al-Zuhlī's narrations about Mahdī. Consequently, the extant book we identified and presented here within Ibn Tāvūs' compilation can be a good source for those who specialize on al-Zuhlī in particular and those who are interested in Nishapūrī hadith circles in general.